

NEKDANJA ŽUPNA CERKEV SV. MARTINA V ŽIREH

Alojz Demšar

NEKDANJA ŽUPNA CERKEV SV. MARTINA V ŽIREH

Alojz Demšar

Muzejsko društvo Žiri
Žiri, 2024

Zahvala

Za pomoč se zahvaljujem Juretu Ferlanu, ki je bistveno prispeval k razrešitvi mnogih odprtih vprašanj, in Bernardi Jesenko Filipič, odlični poznavalki cerkva v Poljanski dolini. Jurij Dobravec je posredoval pomembne informacije o orglah v stari cerkvi. Dr. Ferdinandu Šerbelju hvala za pojasnila o glavnem oltarju in sliki Izbrisan je dolg. Za fotografije se zahvaljujem Idi Oblak. Hvala tudi Muzejskemu društvu Žiri za izdajo knjige in vsem, ki so sodelovali pri pripravi za tisk, Petri Leben Seljak pa za branje korekturnega odtisa.

Alojz Demšar
NEKDANJA ŽUPNA CERKEV SV. MARTINA V ŽIREH

Uredil: Miha Naglič

Zbirka
Knjižnica Žirovskega občasnika (33. zvezek)

Urednik zbirke
Miha Naglič

Lektorirala
Alenka Klemenc

Oblikoval
Stane Kosmač

Založilo
Muzejsko društvo Žiri

Priprava za tisk
Pegaz International, d. o. o., Ljubljana

Tisk
Studio Print, d. o. o., Ljubljana

Naklada
300 izvodov

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

726:27-523.4(497.4Žiri)
27-9(497.4Žiri)

DEMŠAR, Alojz, 1955-
Nekdanja župna cerkev sv. Martina v Žireh / Alojz Demšar. - Žiri : Muzejsko
društvo, 2024. - (Zbirka Knjižnica Žirovskega občasnika ; zv. 33)

ISBN 978-961-92275-5-8
COBISS.SI-ID 213537283

Kazalo

Uvod	7
Arhivski in drugi viri o nekdanji župnijski cerkvi sv. Martina v Žireh	10
O cerkvah in cerkveni ureditvi na Žirovskem	11
Cerkev (stavba) in njen nastanek	15
Zvonik	21
Prezbiterij	21
Glavni cerkveni prostor	28
Kapela in zakristija	30
Gradbena zgodovina nekdanje žirovske župnijske cerkve	31
Oltarji in oprema cerkve	36
Glavni oltar sv. Martina	36
Prižnica	39
Oltar Blažene Device Marije	39
Oltar sv. Štefana	44
Oltar in kapela sv. Andreja	44
Križev pot	44
Zvonovi	44
Luči, orgle, stolpna ura in drugo	46
Župnišče	48
Opustitev in uničenje cerkve	49
Arheološka izkopavanja	54
Zaključek	58
Viri in Literatura	58
Arhivski viri	58
Literatura	59
Dodatno slikovno gradivo	61

Uvod

V Starih Žireh¹ je križišče treh cest, ki od tod vodijo na jug proti Logatcu in Notranjski, na zahod proti Idriji in Primorski in na sever proti Škofji Loki ter Gorenjski. Tujec, ki se tukaj ustavi, s pogledom zaman išče med hišami vaško cerkev. Po videzu okoliških hiš zasluti, da stoji v središču nekdanje pomembne vasi, ki je morala imeti svojo cerkev, in v Starih Žireh je res stala župnijska cerkev sv. Martina. Vendar sta praznini v bližini križišča ostali za nekdanjo Štalarjevo hišo in župniščem. Praznina, ki jo je za seboj pustila cerkev, je skrita, umaknjena od križišča in ceste pod strmo pobočje Žirka. Cerkev ni izginila popolnoma, ostali so zidovi prezbiterija, ki so zaščiteni z ostrešjem.

Prva cerkev v vasi Žiri je bila verjetno zgrajena po freisinški kolonizaciji žirovskega ozemlja v 13. stoletju kot podružnica pražupnije v Stari Loki. Po ustanovitvi vikariata in nato župnije v Žireh je še v srednjem veku, torej pred letom 1500, postala župnijska cerkev prostrane žirovske župnije. Ob cerkvi je bilo tudi pokopališče. Oltarji v cerkvi so bili prvič navedeni leta 1704, glavni je bil posvečen zavetniku cerkve škofu sv. Martinu, stranski oltarji pa sv. Andreju, apostolu, Blaženi Devici Mariji in sv. Štefanu, prvemu mučencu.² Patrociniji oltarjev so se ohranili v 20. stoletje, cerkev so stoletja prezidavali in dozidavali. Leta 1906 so začeli graditi sedanjo žirovsko cerkev, ki so jo posvetili leta 1912. Stara cerkev je med gradnjo nove hitro propadala. Poleti 1910 so cerkev zaprli, ker je postala nevarna za obiskovalce. Leta 1913 se je na Dunaju za ohranitev cerkve zavzel arhitekt Jožef Plečnik. Dunajska C. kr. Centralna komisija za spomeniško varstvo je začela s pripravami za njeno ohranitev. Obiskala in opisala sta jo konzervatorja Ivan Franke in dr. France Stele, jo fotografirala, Stele je opis tudi objavil.³ Prva svetovna vojna je prekinila prizadevanja za ohranitev cerkve. Po vojni se je žirovska župnija pogreznila v dolgove in je leta 1926 za nizko ceno prodala staro cerkev in opuščeno pokopališče. V cerkvi so uredili parno žago, ki pa je kmalu propadla, upniki so cerkev in pokopališče prodali.

¹ Stare Žiri so del naselja Žiri na levi strani Sore; so staro poselitveno jedro nekdanje vasi Žiri, zdaj Starožirovska in Logaška cesta, Na Studencu in Pod Žirkom.

² Archivio arcivescovile, Udine/Videm, Italija, Chiese a parte imperii, Visite. Vizi-tacijsko poročilo gorenjskega arhidiakona Janeza Andreja Flachenfelda, 1704.

³ Stele, France, 1914.

Zidove cerkvene ladje so podrli, zidovi prezbitерија so ostali. Na mestu cerkvene ladje so v tridesetih letih 20. stoletja uredili vrtove.

Prizadevanja za ureditev ostankov cerkvene zgradbe in okolice so se začela v osemdesetih letih 20. stoletja, in sicer leta 1982 s ponatisom Steletovega članka v Žirovskem občasniku ter leta 1987 s člankom Mihe Nagliča o uničenju cerkve in potrebi po njeni ureditvi.⁴ Občina Žiri je odkupila prezbitерij in prostor nekdanjega pokopališča. Podiranje cerkve se pojavi v zapisih spominov Petra Nagliča,⁵ Ivana Potočnika⁶ in Zdravka Rinka.⁷ Jeseni 2013 sta Muzejsko društvo Žiri in Romarsko društvo Šmar v okviru akcije Dnevi evropske kulturne dediščine pripravila dve prireditvi o stari žirovski cerkvi. V Galeriji v zvoniku so bile na ogled fotografije, načrti in opisi cerkve. V prezbitерiju stare cerkve pa je bila »komemoracija« – obiskovalci so se »skupaj spomnili« cerkve, po več kot sto letih so se v tem ostanku cerkve ponovno slišale cerkvene pesmi.⁸ Prizadevanja se nadaljujejo v zadnjih letih z georadarsko preiskavo terena, arheološkimi raziskavami, odkupom sosednje parcele in pripravo načrtov ureditve po smernicah Zavoda za varstvo kulturne dediščine.⁹

V knjigi predstavljamo najbolj verjetno zgodovino nastanka nekdanje žirovske cerkve, sestavljeno iz že znanih dejstev in novih ugotovitev. Cerkvi, ki je tukaj stala na koncu srednjega veka (in o kateri ne vemo nič), so konec 15. ali v začetku 16. stoletja prizidali zvonik. Novo cerkev so zgradili v prvi polovici 17. stoletja, takrat ali kasneje so povišali zvonik. Zunanji tloris te cerkve se je skoraj nespremenjen ohranil v 20. stoletje,¹⁰ spremenila se je notranjost. Cerkev je ob gradnji v 17. stoletju dobila raven lesen strop, v začetku 18. stoletja so notranjost obokali. Ker je bila širina cerkve za en obok prevelika, so sezidali dve vrsti slopov (kvadratni stebri) in nastala je troladijska cerkev z glavno in dvema ozkima stranskima ladjama. Po predelavi je dobila baročni videz. Nazadnje so v 19. stoletju obzidali zvonik, zgradili pevski kor in na zvonik dali lepo baročno streho.

V knjigi je po ohranjenih fotografijah, dokumentih in redkih predmetih opisana cerkev, kakšna je bila leta 1913, ko je bila že opuščena. In seveda, opisano je uničenje cerkve.

⁴ Naglič, Miha, 1987.

⁵ Naglič, Peter, 2012.

⁶ Potočnik, Ivan, 2017.

⁷ Rink, Zdravko, 2001.

⁸ Leben-Seljak, Petra, 2013.

⁹ Demšar, Alojz, 2024.

¹⁰ V 19. stoletju so z dvema prizidkoma obzidali zvonik.

Slika 1. Nekdanja župnijska cerkev sv. Martina v Žireh, Franjo Kopač, 1910, olje, v barvah. / Privatna last

Slika 2. Prezbitерij nekdanje župnijske cerkve sv. Martina v Žireh. / Foto: Alojz Demšar, marec 2021

Jernej Lenček je v prvem slovenskem zapisu o Žireh to cerkev imenoval farna cerkev,¹¹ enako jo imenujejo leta 1868.¹² Od konca 19. stoletja se v arhivskih dokumentih in zapisih uporablja tudi izraz župna cerkev, tako jo imenuje tudi France Stele.¹³ Bila je župna cerkev (v pomenu župnijska cerkev) do leta 1912, ko je to funkcijo izgubila; ta izraz smo uporabili za naslov te knjige.

Arhivski in drugi viri o nekdanji župnijski cerkvi sv. Martina v Žireh

Najstarejši, zelo skopi podatki o cerkvenem inventarju so bili zapisani ok. leta 1578.¹⁴ Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa iz let 1752, 1761 in 1767 so usmerjeni bolj v versko pre-novo in življenje kot v cerkveno stavbo.¹⁵ Zanimive podatke o župniji najdemo v topografskem opisu župnije iz leta 1821, ki ga je za ljubljanskega škofa Avguština Janeza Jožefa Gruberja (škof 1821–1824) pripravil žirovski župnik Jakob Čadež.¹⁶ Škof Anton Alojzij Wolf (1782–1859, ljubljanski škof 1824–1859) je vizitacijo žirovske župnije prvič opravil 13. 7. 1826, ohranjen je zapisnik.¹⁷ Domoznanski prispevek v Slovenskem romarju žirovskega kaplana Jerneja Lenčka je prvi slovenski opis Žirov.¹⁸ Popis inventarja žirovske cerkve ob prihodu župnika Josipa Vidmarja leta 1877 navaja bogoslužno posodje (kelih, ciboriji, pate-ne), monštrance, oltarne prte, mašne plašče in druga oblačila, misale in drugo.¹⁹ Arhivsko gradivo C. kr. Centralne komisije za spomeniško

¹¹ Lenček, Jernej, 1858.

¹² Kmetijske in rokodelske novice (28. 10. 1868), letnik 26, številka 44, str. 361.

¹³ Stele, France, 1914.

¹⁴ BayHStA, HL–4, Fasz. 38/203, ZAL-ŠKL D-116, inventarji župnijske cerkve v Žireh in okoliških podružnic, nedatirano. Inventar župnije Poljane iz kompleta inventarjev župnij na Loškem ima letnico 1578.

¹⁵ Volčjak, Jure, 2017. Volčjak, Jure, 2019. Attems, K. Mihael, 2022. Attems, K. Mihael, 2023.

¹⁶ Otrin, Blaž in Visočnik, Julijana, 2021.

¹⁷ NŠAL, vizitacija škofa Wolfa, 13. 7. 1826.

¹⁸ Lenček, Jernej, 1858.

¹⁹ NŠAL, NŠAL 16, Župnijski inventarji, šk. 88.

varstvo na Dunaju hrani Plečnikovo pismo generalnemu konservatorju Maxu Dvořáku, zapisnik ogleda konzervatorja Ivana Franketa, zapisnik ogleda dr. Franceta Steleta in korespondenco komisije z ljubljansko škofijo, župnikom Josipom Logarjem, Ivanom Franketom in Francetom Steletom.²⁰ Po ogledu cerkve novembra 1913 je France Stele objavil »izredno natančen opis in obravnavo cerkvene arhitekture (vključno s poskusom stavbnega razvoja) in ohranjene opreme, da bi spodbudil interes laikov za to zanimivo stavbo«.²¹ Fotografije Ivana Franketa in Franceta Steleta iz arhiva Centralne komisije za spomeniško varstvo na Dunaju hrani INDOK Center, Direktorat za kulturno dediščino, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport RS. Leta 2021 so v okolici ohranjenega prezbiterija opravili neinvazivne arheološke raziskave z georadarskim pregledom.²² Istega leta je Zavod za varstvo kulturne dediščine iz Ljubljane izdal Kulturnovarstvene pogoje za posege v prezbiteriju in smernice za ureditev kompleksa nekdanje cerkve.²³ Leta 2022 so z arheološkimi izkopavanji odstranili nasutje iz 20. stoletja v ohranjenem prezbiteriju, leta 2024 pa izkopali arheološki testni jarek, in sicer povprek čez nekdanjo cerkveno ladjo tik ob prezbiteriju.²⁴

O cerkvah in cerkveni ureditvi na Žirovskem

Starejša slovanska naselitev v Poljanski dolini naj bi segala do Hotavelj.²⁵ Poljansko in Selško dolino, Škofjo Loko ter del Sorškega polja so v fevdalni sistem preuredili freisinški škofi, lastniki loškega gospostva. Večino te posesti so prejeli leta 973 z dvema listinama cesarja Otona II. freisinškemu škofu Abrahamu. Ni pa znano, od kdaj je freisinška

²⁰ Arhiv Republike Slovenije, SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj, š. 14, Krain- Sairach (Ziri) alte Pfarrkirche. Plečnik je pismo odposlal 1. 3. 1913, zadnji dokument je iz maja 1914.

²¹ (1) Citiran tekst iz: Lazarini, Franci, 2019, str. 161. (2) Stele, France, 1914.

²² Mušič, Branko in Horn, Barbara, 2021.

²³ Ravnikar, Sabina in Topličanec, Mija, (2021).

²⁴ Klokočovnik, Ines, 2024.

²⁵ Gospodarska in družbena zgodovina, 1970, str. 67–71.

posest jugozahodni del Poljanske doline z žirovskim in osliškim ozemljem – morda že od leta 989.²⁶ Leta 1160 je bilo v Poljanski in Selški dolini skupaj 153 (po drugem viru 157) slovanskih hub.²⁷ Takrat je bil verjetno v fevdalni hubni sistem že preurejen nižinski svet Poljanske in Selške doline. Število slovanskih hub iz leta 1160 je namreč zelo podobno številu hub v nižinskih vaseh Poljanske doline do Hotavelj in Selške doline do Železnikov leta 1291.²⁸ Leta 1291 je bila kolonizacija v Poljanski dolini večinoma zaključena, potekala je le še v skrajnem zahodnem delu na ledinski planoti. V desetletjih po letu 1318 je bil koloniziran še skrajni južni del loškega gospostva, ki je bil vključen v hlevnovrški urad.

O razširjenosti krščanske vere na ozemlju loškega gospostva v času njegovega nastanka ni nobenih zapisov. Naše ozemlje je bilo izpod avarske oblasti na začetku 9. stoletja vključeno v frankovsko državo Karla Velikega in oglejski patriarhat. Po misijonskem delovanju patriarhata v 9. stoletju (o tem delovanju ni nič znanega) je morebitna krščanska skupnost verjetno zamrla med madžarskimi vdori v prvi polovici 10. stoletja. Pražupnija v Stari Loki je bila za ozemlje loškega gospostva ustanovljena kmalu po letu 973, vsekakor pa pred letom 1002.²⁹ Iz prej opisanega poteka uvajanja fevdalnega sistema vidimo, da je Žirovsko dosegel šele po letu 1160. Krščanstvo je iz središča pražupnije v Stari Loki v Žiri nedvomno prišlo mnogo prej. Janez Höfler utemeljeno domneva, da se je v pražupnijah vzpostavljane mreže podružnic začelo s postavljanjem krstnih kapel ali cerkva, njihov zavetnik je bil sv. Janez Krstnik. V loški pražupniji je bila prva tovrstna cerkev verjetno cerkev sv. Janeza Krstnika na Suhi, v Poljanski dolini pa krstni cerkvi na Trati (Gorenja vas) in zatem v Goropekah pri Žireh.³⁰

²⁶ Burkeljca, Dejan, 2015.

²⁷ Blaznik, Pavle, 1973, str. 20.

²⁸ Leta 1291 je bilo v vaseh, ki so stale v nižinskih delih Poljanske doline do Hotavelj in Selške doline do Železnikov, skupaj 155 hub (Blaznik, Škofja Loka, str. 412–426). Prav te hube so verjetno predstavljale večino od 153 (ali 157) slovanskih hub iz leta 1160. Med nižinske vasi smo uvrstili Predmost, Dobje, Poljane, Srednjo vas, Gorenjo vas, Sestransko vas, Trato, Dolenjo Dobravo in Gorenjo Dobravo (urad Poljane), Bodovlje, Zminec, Brode, Šefert, Gabrk, Log, Visoko in Smodno (urad Brode), Hotavlje in Preserc (urad Hotavlje), Praprotno, Bukovico in Ševlje (urad Stirpnik), Dolenjo vas, Topole, Selca, Studeno, Češnjico in Škovine (urad Selce) in Rudno (urad Rudno).

²⁹ Höfler, Janez, 2016, str. 35.

³⁰ Höfler, Janez, 2016, str. 247, 423.

Po tem sklepanju bi bila v Goropekah prva žirovska cerkev. Na drugo žirovsko cerkev nakazuje ozemlje podružnic. Cerkvi na Ledinici so pripadale kmetije Ledinice, celotna žirovska kotlina, z izjemo vasi Žiri in Dobračeva, pa tudi Jarčja Dolina, Koprivnik in del Žirovskega Vrha. Cerkvi v Goropekah je poleg Goropek in večine bližnjih Opal pripadal tudi del Žirovskega Vrha, večji del Brekovic in Sovra.³¹ Po tej razdelitvi ozemlja bi lahko sklepali, da so ozemlje razdelili med podružnice loške pražupnije, ko sta stali cerkvi v Goropekah in na Ledinici, verjetno še pred fevdalno preureditvijo poselitve. Cerkvi v vaseh Žiri in Dobračeva pa so postavili po nastanku vasi in sta pod svoj zvon dobili le hiše iz bližnje okolice. Takšen potek gradnje potrjuje tudi lega cerkve v Žireh. Hiše v prvem poselitvenem jedru Žirov so stale pod Tabrom, kjer so bile varne pred poplavami Osojnice in Sore. Za cerkev tu ni bilo več prostora, postavili so jo nižje, kjer je Sora pogosto poplavljala. Poplave so bile redne, vse do regulacije Sore v tridesetih letih 20. stoletja.

V Poljanah je leta 1291 omenjena cerkev, leta 1296 pa vikariat staro-loške prafare s cerkvijo sv. Martina. V Žireh sta vikariat in hkrati cerkev omenjena prvič leta 1384. Vikariat bi bil lahko ustanovljen že prej, na koncu 13. stoletja, že pred tem pa bi v Žireh lahko imeli duhovnika.³² Vikariat se je v župnijo preoblikoval v 15. stoletju; obsegala je žirovski in hlevnovrški urad loškega gospostva.

Vse cerkve v žirovski župniji so prvič popisane leta 1529 ali kakšno leto prej.³³ Žirovska župnija je imela 11 podružničnih cerkva, v oklepaju so njihovi zavetniki: na Dobračevi (sv. Lenart), Ledinici (sv. Ožbolt), Breznici (sv. Kancijan), v Krnicah (sv. Ahacij), Ledinah (sv. Jakob), na Vrsniku (sv. Tomaž), v Goropekah (sv. Janez Krstnik), Hlevnem vrhu (sv. Nikolaj), Zavrnatcu (sv. Urh), na Vrhju (sv. Trije kralji) in v Hlevišah (sv. Katarina). Cerkev na Ledinici je do ok. 1578 dobila novo zavetnico, sv. Ano.³⁴ Cerkev je v 17. stoletju postala priljubljena božja pot, na novo je bila pozidana konec 17. stoletja. Cerkev sv. Treh kraljev na Vrhju je bila prav tako zelo obiskana božja pot, na novo zgrajena leta 1698.³⁵ V času jožefinskih cerkvenih reform so se iz župnije Žiri izločile lokalije,

³¹ Leben-Seljak, Petra in Demšar, Alojz, 2010, str. 50–52.

³² Höfler, Janez, 2016, str. 248. Blaznik, Pavle, 1973, str. 75.

³³ Blaznik, Pavle, 1963, str. 362.

³⁴ BayHStA, HL–4, Fasz. 38/203, ZAL–ŠKL D-116, inventarji župnijske cerkve v Žireh in okoliških podružnic, nedatirano. Inventar župnije Poljane iz kompleta inventarjev župnij na Loškem ima letnico 1578.

³⁵ Kemperl, Metoda, 2011, str. 196–197, 295–295.

kasnejše župnije Vrh Sv. Treh Kraljev (leta 1788), Zavratac (leta 1788) in Ledine (1796). Tri cerkve novih župnij so s seboj odpeljale tudi podružnične cerkve v Hlevnem Vrhu, Hlevišah in Krnicah. Cerkev v Hlevišah je bila med tistimi, ki so jih leta 1789 na ukaz cesarja Jožefa II. zaprli in kasneje podrli.³⁶ Nazadnje je rapalska meja po 1. svetovni vojni odrezala od matične žirovske župnije še vrsniško cerkev sv. Tomaža, ki je ostala v ledinski fari tudi, ko je meja izginila. Tako so danes v žirovski župniji še štiri podružnične cerkve.

Žirovsko ozemlje je do leta 1751 sodilo v oglejski patriarhat. Po delitvi patriarhata na goriško in videmsko nadškofijo je do leta 1787 pripadalo goriški nadškofiji, od takrat naprej pa ljubljanski nadškofiji.³⁷

Žirovska župnija je imela precejšnje dohodke, leta 1767 kar 468 goldinarjev (fl.), odhodkov pa 323 fl. Za primerjavo, prihodki in odhodki sosednjih župnij so bili: Poljane 589 in 481 fl., Selca 367 in 355 fl. ter Stara Loka 1178 in 1173 fl.³⁸

Okrog leta 1760 je v goriški nadškofiji delovalo 5 duhovnikov, rojenih v žirovski župniji, iz župnije Poljane jih je bilo 16, iz župnije Selca 18, iz župnije Stara Loka pa 49.³⁹

V vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa o žirovski cerkvi ni veliko napisanega. Našteti so patrociniji vseh štirih oltarjev v letu 1752: 1. sv. Martin, škof; 2. sv. Štefan, mučenec; 3. sv. Andrej, apostol; 4. Blažena Devica Marija. Cerkev je bila posvečena, leta 1761 potrebna beljenja, oltar Blažene Device Marije ni bil posvečen, drugi trije posvečeni, leta 1761 je bilo potrebno z oltarja sv. Štefana odstraniti popačen kip Blažene Device Marije.⁴⁰

V topografskem opisu župnije iz leta 1821 žirovskega župnika Jakoba Čadeža o cerkvi izvemo, da je pogosto tri čevlje globoko poplavljen, talne kamnite plošče so od vlage in zmrzali razpokane. Piše tudi, da sta v požaru 12. aprila 1771 pogorela cerkev in župnišče, da so krstne, poročne in mrliške knjige ohranjene šele od leta 1738 naprej.⁴¹

Škof Anton Alojzij Wolf je vizitiral žirovsko župnijo in birmal dne 13. 7. 1826. Napisal je, da je v prvem nadstropju župnišča spalnica za župnika in še ena za kaplana, župnišče je v dobrem stanju. Cerkev ima

eno veliko in dve manjši ladji, vse imajo obok. Nima orgel, ima glavni oltar in tri stranske, od katerih je eden v kapeli.⁴²

Ko je žirovski kaplan Jernej Lenček tri desetletja kasneje opisal žirovski svet, je bilo župnišče dvignjeno za eno nadstropje, da je bil prostor za drugega kaplana, ki je prišel v Žiri leta 1847. Cerkev pa je Lenček opisal takole: »Bila je sicer v začetku v gotiški stavbi, pa kaj nizko, nerodno, neprijazno zidana in čeravno je bila že potem prezidana, zelo predelana in prenovljena, je vendar še zmiraj prenizka, temna, z debelimi stebri in oboki vsa natlačena za veliko Žirovsko faro v resnici nepripravna. Posvečena je svetemu Martinu, farnemu patronu, ima štiri altarje, orgle, zvonik s tremi zvonovi pri griču, brez drugih doslej znanih posebnih znamenitosti. Na eni strani je staro, na drugi strani novo pokopališče, tako de farna cerkev v sredi kakor v zelenem vertiču stoji.«⁴³

Cerkev je s prezbiterijem orientirana proti jugovzhodu, po mojem približnem merjenju v smeri cerkve v Goropekah.⁴⁴ Ni jasno, ali je orientacija slučajna ali namenoma izbrana.⁴⁵

Cerkev (stavba) in njen nastanek

Na naslednjih straneh sta dva tlorisa cerkve in fotografiji zunanosti in notranosti cerkve. Franke je narisal tloris v višini oken in ga opremil z merami, Steletov tloris je talni, z vrisanimi vrati. Oba tlorisa se dobro dopolnjujeta. S tem slikovnim gradivom smo dopolnili Steletov izjemen, a zelo zgoščen opis cerkve, njenega nastanka in opreme. Za začetek citiramo besedilo Franceta Steleta o cerkvi iz leta 1914:⁴⁶

³⁶ NŠAL, vizitacija škofa Wolfa, 13. 7. 1826.

³⁷ Lenček, Jernej, 1858.

³⁸ Prezbiteriju sem izmeril usmeritev 116,6°, izračunan azimut, od prezbiterija do cerkve v Goropekah pa je 116,1°.

³⁹ Nekatere cerkve so v srednjem veku orientirali v smeri sončnega vzhoda na praznik zavetnika cerkve. Sonce vzide v smeri usmeritve cerkve nad Goropekami ok. 24. oktobra. Leta 1300 je po julijanskem koledarju vžšlo ok. 15. oktobra, torej skoraj mesec dni pred 11. novembrom, godom sv. Martina. Zelo verjetno usmeritev nekdanje žirovske cerkve ni pogojena s sončnim vzhodom na god sv. Martinom. O orientacijah najstarejših cerkva gl. Čaval, Saša, 2010.

⁴⁰ Stele, France, 1914.

⁴¹ Demšar, Alojz, 2016, str. 90.

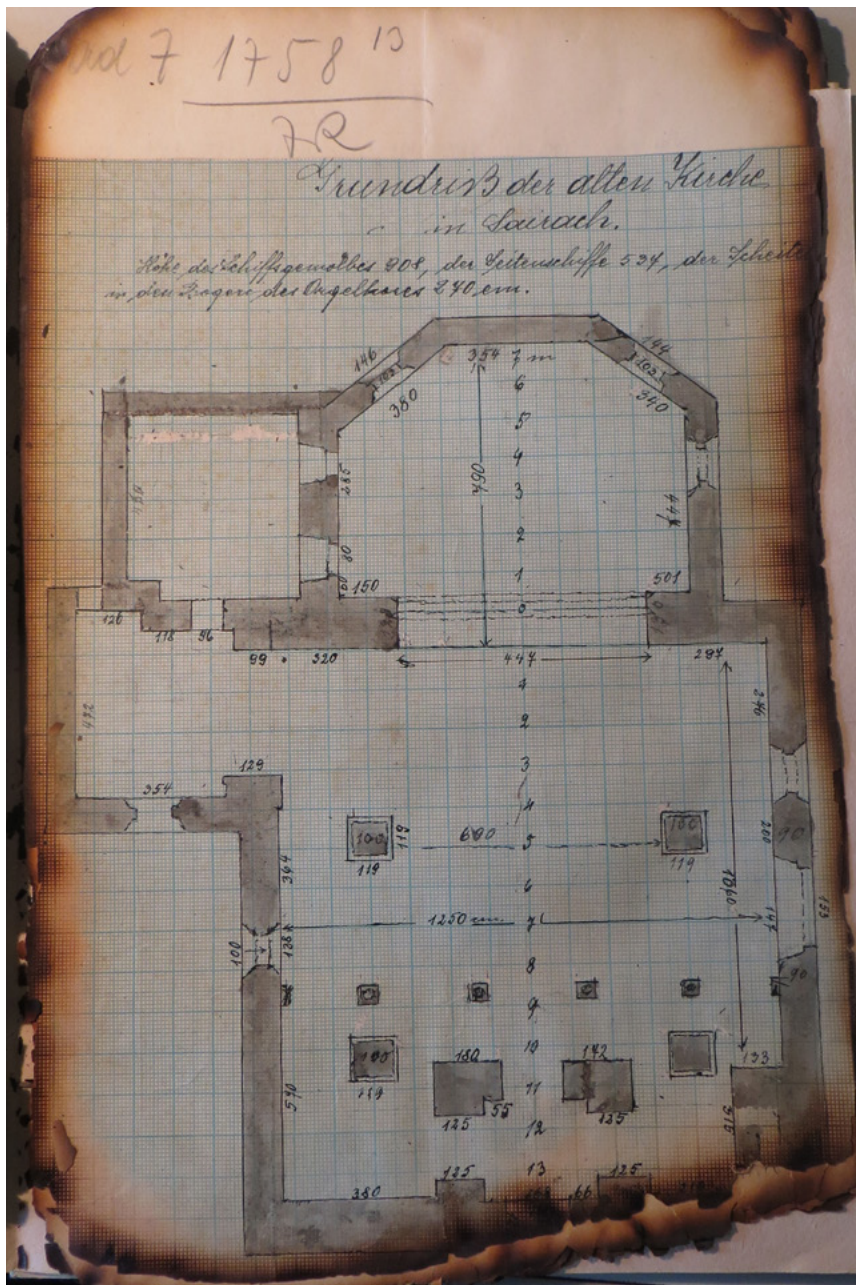
⁴² Höfler, Janez, 2015, str. 17.

⁴³ Volčjak, Jure, 2017, str. 127–128.

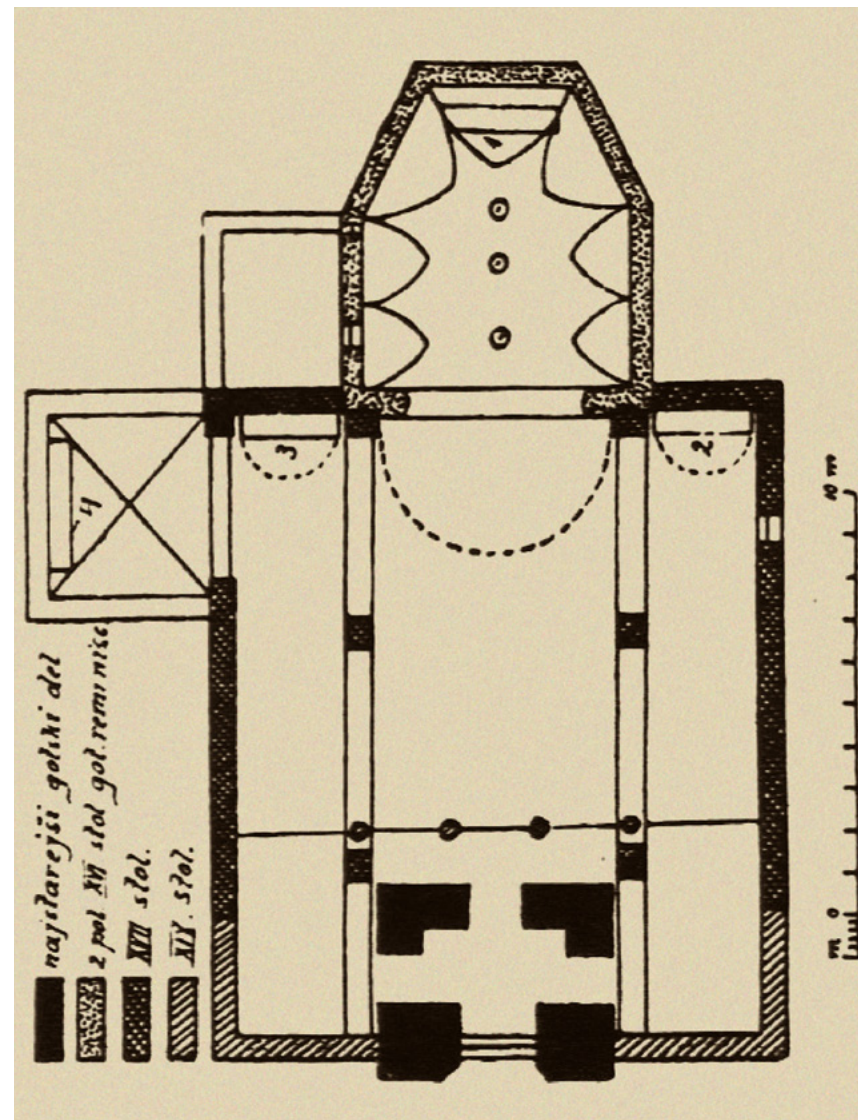
⁴⁴ Volčjak, Jure, 2017, str. 156–157.

⁴⁵ Volčjak, Jure, 2019, str. 177.

⁴⁶ Otrin, Blaž in Visočnik, Julijana, 2021, str. 194–199.

Slika 3. Tloris nekdanje župnijske cerkve sv. Martina v Žireh, narisal Ivan Franke marca 1913. / Vir: SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj, š. 14, Krain-Sairach (Ziri) alte Pfarrkirche

Slika 4. Tloris nekdanje župnijske cerkve sv. Martina v Žireh, narisal France Stele. / Vir: Stele, France, 1914

Slika 5. Nekdanja župnijska cerkev sv. Martina v Žireh. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, november 1913

Slika 6. Glavni oltar nekdanje župnijske cerkve sv. Martina v Žireh. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, november 1913

»Današnja cerkev⁴⁷ ima troladijski glavni prostor, razdeljen po dveh vrstah precej močnih stopenj, ki so med seboj zvezani z loki; svod vseh treh ladij pa je banjast. Prezbiterij ima širokost srednje ladje⁴⁸ in se odpira proti nji v širokem, komaj vidno šilastem loku, z obojestransko prerezanimi robovi. Proti vzhodu ga zaključujejo tri strani nepravilnega osmerokota. Svod je prav malo šilasta banja, v katero so vrezane od vseh treh zaključnih sten po ena, in od obeh stranskih sten po dve kapi; na stikih teh kap so preproste konzole, ki markirajo nositelje svoda. Na sredi svoda so trije okrogli sklepniki, isto tako brez vsakega konstruktivnega pomena (Slika 6). Zvonik tvori centralni del preproste glavne fasade in sedaj prav malo stopa ven; sloni pa na štirih zelo masivnih stopenjih, ki so pod korom zvezani z nizkimi, zelo šilastimi loki, katerih robovi so porezani. Streha⁴⁹ ima lepo baročno obliko in nosi letnico 1860, ko je bila obnovljena streha. Na severni strani prezbiterija je prizidana zakristija, in na isti strani ladje precej pri slavlolu majhna kapelica s kvadratičnim tlorisom.«

Iz Franketovega tlorisa povzemimo dimenzije cerkve. Dolžina cerkve je bila 23,7 m (znotraj 22,0 m), širina v ladji 14,3 m (znotraj 12,5 m, od tega glavna ladja 7,0 m in stranski ladji po 1,75 m, slopi in oboki med njimi pa zavzamejo dvakrat po 1,0 m). Glavna ladja je v višino merila 9,08 m, stranski ladji 5,37 m, v zadnjem delu cerkve pod pevskim korom pa 2,7 m. Prezbiterij je bil širok 10,8 m (znotraj 9,0 m), njegova notranja dolžina je bila 7,9 m. Zakristija in kapela sta bili približne velikosti 4 × 4 m. Dve okni sta bili na južni strani ladje, eno na severni, tri v prezbiteriju in eno na levi steni kapele, vsa okna so bila široka od 100 do 103 cm (ohranjena okna so 218 cm visoka). Vhod za vernike je bil skozi vrata na južni steni, v cerkev je bil dostop tudi skozi zvonik. Vrata za vstop duhovnika v cerkev so bila v desnem zadnjem vogalu kapele, iz nje so vrata vodila v zakristijo. Tloris zvonika je bil kvadrat, s stranico 4,9 m.

Po fotografijah iz leta 1913 sta bili zunanost in notranost cerkve podeljeni z apneno malto ali beležem. Kritina na cerkveni stavbi in zvoniku je bila iz skrilavca. Tam, kjer sta z zvonika padala sneg in led, je bila na cerkveni stavbi pločevinasta kritina. Na vrhu zvonika in na vrhu strehe nad prezbiterijem sta bila postavljena trojna patriarška križa, simbol oglejskega patriarhata, kateremu je do leta 1751 pripadala žirovska župnija.

⁴⁷ Cerkev leta 1913, ob Steletovem obisku.

⁴⁸ Enako širino imata srednja ladja in slavaločna odprtina (7,0 m). Prezbiterij pa je širši (9,0 m).

⁴⁹ Streha zvonika.

Zvonik

Stele je zvonik opisal leta 1913: »Stolp je sezidan na stari podlagi in prezidan v 17. stoletju.«⁵⁰ Ob drugem obisku Žirov, leta 1925, pred podrtjem cerkve, ga je opisal podrobneje: »Zgornje line imajo velike, dvodelne, polkrožne odprtine s kamnitimi okvirji in stebri. Naslednje nadstropje ima proti severu eno zazidano polkrožno, dvodelno lino s stebrom, ki je zazidana, a je ohranjen njegov kamniti kapitel. Proti vходу je zazidana velika, polkrožna odprtina, ki je mogoče bila tudi dvodelna. V nadstropju pod tem so na vseh 4 straneh dvodelne, deloma zazidane odprtine s polkrožnim zaključkom. Ali so bile to samo majhne odprtine ali so segale navzdol in kako daleč, je nejasno. / ... / Zvonik je bil najmanj enkrat povišan.«⁵¹ Franke je opazil kamniti gotski podzidek (steinerne Gotische Sockel) na spodnjem delu zvonika, ki ga ni drugje na zunanjih zidovih. Omenja tudi kamnito kritino na zvoniku.⁵²

Baročne kape zvonikov so iz 18. in nekatere še iz 19. stoletja. Mojstri baročnih kap, lučenski Oblaki, so jih postavljali od konca 18. stoletja.⁵³ Verjetno so prav oni naredili lepo baročno kapo na žirovskem zvoniku, saj je bil na ostrejšu podpisan Franc Oblak iz Lučin, 4. julij 1809.⁵⁴ Streha zvonika je bil leta 1860 obnovljena, gl. Steletovo besedilo zgoraj. Zvonik je bil umetelno prekrit s finim skrilavcem.

Prezbiterij

S pomočjo fotografij dopolnjujemo Steletov opis prezbiterija. V njegovi vzhodni steni je bilo za glavnim oltarjem okroglo okno, ki je v prostor skozi leseno okroglo nišo v oltarju spuščalo svetlobo, okno in niša sta vidna na Slikah 6 in 14. Tlak v prezbiteriju in cerkveni ladji je bil iz kamnitih plošč, prezbiterij je od ladje ločila ok. 15 cm visoka stopnica. V steni proti zakristiji so v Franketovem tlorisu narisani dve odprtini,

⁵⁰ Stele, Zapiski, XCII, 1913, 30. INDOK Center, Direktorata za kulturno dediščino, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport RS.

⁵¹ Stele, Zapiski, XXX, 1925, 4-6'. INDOK Center, Direktorata za kulturno dediščino, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport RS.

⁵² SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj, š. 14, Krain- Sairach (Ziri) alte Pfarrkirche, dopis Ivana Franketa, 28. marca 1913.

⁵³ Štukl, France, 1966, str. 68.

⁵⁴ Kopač, Ivan, 1910–1943, str. 13: Staro župno cerkev v Žireh je kupil Ignac Pelhan in pravi, da bo napravil žago. Turn je podrl jeseni leta 1926 in tam so se dobile letnice kdaj je bil djan rušt na turn zadnjikrat. To je bilo leta 1809 4. julija. Delal je mojster Franc Oblak fara in vas Lučine.

Slika 7. Ohranjen spodnji del oboka v prezbitoriju s poslikano konzolo vsebuje veliko lehnjaka. / Foto Jure Ferlan, oktober 2024

Slika 8. Izpod beležev se je v prezbitoriju pokazal posvetilni križ v oker barvi. Naslikan je v krog, narejen v omet s šestilom (zgoraj). Kamnita zidna omarica za hrambo svetih olj se je kljub poškodbam ohranila (spodaj). / Foto: Jure Ferlan, oktober 2024

Slika 9. Slavoločna stena desno od slavoločne odprtine, zdaj zunanja stena ohranjenega prezbiterija (gl. tudi Slika 19). Trikotna nazobčana bordura v rjavo rdeči barvi je vidna na robu odprtine. Na ometu in borduri je 90 cm široka sled slopa, ki je bil čez omet prizidan ob barokizaciji cerkve v začetku 18. stoletja. Slop je spodaj segal do prirezanega roba slavoločne odprtine. Enaka sled slopa je tudi levo od slavoločne odprtine. Prizidana slopa potrjujeta dvofazno izgradnjo cerkve: (1) izgradnja cerkve z ravnim stropom v prvi polovici 17. stoletja in (2) barokizacija z izgradnjo slopov in obokov v začetku 18. stoletja (gl. str. 30–34). / Foto: Jure Ferlan, oktober 2024

Slika 10. Delno ohranjen šivani rob na vogalih prezbiterija je barvan v oker odtenkih (zgoraj) in slavnostna monštranca za nekdanjo žirovsko cerkev iz leta 1868 (spodaj). / Foto: Jure Ferlan, oktober 2024

v Steletovem pa ena (vrata). Okno je bila desna odprtina (pogled iz smeri prezbiterja, delno vidno na Sliki 6), leva pa vrata. Na stenah prezbiterja sta še danes vidna dva posvetilna križa. Bolje viden križ je opečno rdeče barve, z razširjenimi konicami (Slika 8). Po obliki sodijo v čas prehoda gotike v barok.⁵⁵ V levi zaključni steni je bila niša za sveta olja s profiliranimi kamnitimi prekladami in kovinskimi vratci, vidna na Sliki 8. Vrata so bila kasneje izpuljena, kamniti del pa je ohranjen.

Pri preureditvi cerkve v žago je bil prezbitelj demoliran, njegov obok je bil odstranjen. Z betonskim zidom je bila zazidana slavoločna odprtina, slavoločna stena pa je bila z betonskim zidom povišana za 1–2 metra.⁵⁶ To dodatno zvišanje in še del cerkvene slavoločne stene z zaključkom slavoločne odprtine so odstranili pri podiranju žage. Na severozahodni fasadi je dobro vidna ločnica med zazidanim betonskim delom in ohranjeno slavoločno odprtino z dekorativno poslikavo z motivom trikotno nazobčane bordure v rjavo rdeči barvi. Ta poslikava je bila leta 1913 skrita pod apnenim beležem, ki je do zdaj odpadel. Na obeh straneh slavoločne odprtine sta bila pri barokizaciji prizidana slopa, ki sta po odstranitvi na ometu in borduri pustila 90 cm široko sled (Slika 9). V notranjosti sta ohranjeni dve poslikani kamniti konzoli nekdanjega oboka.⁵⁷ Delno je bila uničena tudi vzhodna stena. Okroglo odprtino za glavnim oltarjem so povečali do tal, da so v prezbitelj lahko spravili stroje (Slika 25). Zdaj je tukaj vhod v prezbitelj. Cerkveni tlak je bil uničen. Masiven betonski tlak žage so našli arheologi na nivoju nekdanjega cerkvenega tlaka v prezbitelju. Pet kamnitih talnih plošč uničenega cerkvenega tlaka je vzdanih v betonsko zazidavo slavoločne odprtine na zunanji strani. Okno in vrata iz zakristije v prezbitelj sta bila zazidana. Ohranjena je kamnita preklada nad vrati in oknom, ki sega čez skoraj celotno steno.⁵⁸ Na fasadi so vidni šivani vogali prezbiterja v oker barvi z vrezninami, tudi ta dekoracija je bila leta 1913 skrita pod apnenim beležem, ki je do zdaj odpadel.⁵⁹ Zgradba je provizorično pokrita z lesenim ostrešjem in betonskimi strešniki.

⁵⁵ Informacija Bernarda Jesenko Filipič.

⁵⁶ Betonski zid je viden na fotografiji podiranja žage (Slika 27).

⁵⁷ Ravnikar, Sabina in Topličanec, Mija, 2021.

⁵⁸ Klokočovnik, Ines, 2024, str. 28.

⁵⁹ Ravnikar, Sabina in Topličanec, Mija, 2021, str. 2.

Slika 11. Kapela z oltarjem sv. Andreja. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, Ivan Franke, marec 1913

Glavni cerkveni prostor

Prostor sta dve vrsti slopov (nosilni elementi s pravokotnim presekom, stebri so okrogli) delili v glavno in dve stranski ladji. Slopov je bilo šest. Zadnja slopa in slopa na sredini ladje sta bila kvadratna (baza 119 cm, trup 100 cm), sprednja sta se naslanjala na slavoločno steno in bila pravokotna (trup 100 × 50 cm), s krajšo stranico v vzdolžni smeri ladje. Slopov ob slavoločni steni Franke ni vrisal v tloris in jih tudi ne omenja v poročilu, Stele pa ima ta dva slopa vrisana (Sliki 3 in 4).

Trije slopi v vrsti so bili povezani z dvema polkrožnima lokoma, ki sta se začejala 3 metre nad tlakom, na najvišjem delu sta segala do višine približno 5,6 metrov. Slopovi so tako v zgornjem delu dobili videz pilastrov. Slopovi in loki med njimi so učinkovali kot stena, ki je iz glavne ladje ustvarila enoten prostor. Ta »stena« se je na višini 6,5 metrov končala z venčnim zidcem, nad njim se je začel banjast obok.

Banjast obok je imel razgibano obliko. V njem so bile nad loki v spodnjem delu oboka sosvodnice – trikotne vdolbine, nekakšne kape. Širina sosvodnic je bila spodaj enaka razmiku med slopi (Slike 11, 12, 15).

Stele je občudoval igro svetlobe in preplet obokov v cerkvi: »Pod korom namreč se kar prepletajo svodi in loki, ki napravijo vse polno originalno izrezanih odprtín, in pogled skozi te odprtine iz polteme pod korom v cerkev je neizmerno mikaven. Magično se razliva pri oknih svetloba v cerkveni prostor in objema slopovje in druge predmete, sence in svetlobni pasovi se menjajo po prostoru, in kamor koli pogledaš, te en pogled bolj mika kot drugi. Pa tudi pogledi iz cerkve ali prezbiterja na kor in njegovo podnožje so zelo mikavni.« Preplet stebrov, slopov in obokov pod korom je bil res vreden občudovanja. V zvonik so vodili štirje gotško prirezani oboki, najstarejši v cerkvi. Skozi pevski kor sta se dvigala dva masivna slopa, od katerih so pod korom do sosednjih zidov in stebrov zgradili oboke. Prizidan prostor pri zvoniku se je v cerkev odpiral z obokom na vsaki strani zvonika. Pevski kor so spredaj podpirali štirje stebri, povezani z loki. Okrogli stebri so kamniti, izklesani v toskanskem stebnem slogu (Slike 12, 15, 22); dva od štirih stebrov sta ohranjena.

V kapitilih obeh slopov na sredini ladje in na zgornjem robu venčnega zidca so na fotografijah vidni okraski, ki so poimenovani poljanska ornamentika (Slika 13). To so v štuку z lesenimi modeli odtisnjeni okraski na venčnih zidcih, pilastrih, robovih odprtín, medaljonih in slavolokih. Na fotografiji iz leta 1925, ko je na kapitelu zadnjega desnega slopa

odpadel belež, je prepoznaven vzorec ornamentike: polžasto krogovičje (Slika 23). Ornamentika s tem vzorcem je npr. v cerkvi Žalostne Matere Božje v Bukovem vrhu iz štiridesetih let 18. stoletja (Slika 13).⁶⁰

Poljansko ornamentiko najdemo v cerkvi na Ledinici in v večini cerkva v Poljanski dolini (npr. na Hotavljah, v Gorenji vasi, na Malenskem vrhu). Te cerkve so gradili ali barokizirali na koncu 17. in v prvi polovici 18. stoletja.⁶¹ Najmlajša poljanska ornamentika je verjetno v cerkvi v Čabračah, ki je leta 1752 opisana kot nova.⁶²

Stele leta 1913 ni imel na voljo nikakršnih podatkov o zgodovini cerkve. V cerkvi je našel le dve letnici, na strehi zvonika (1860) in letnico 1814, vrezano v enega kamnitih stebrov, ki nosijo arkade pod korom. Zato je Stele stavbni razvoj žirovske cerkve predlagal na osnovi njenih gradbenih in arhitekturnih značilnosti.⁶³

»Masivni spodnji del zvonika je najstarejši, še v gotško dobo spadajoči del cerkve, ki se pa ne da natančneje določiti. Po starosti pride za njim prezbiterij, katerega sklepniki, konzole, šilast svod in lok spominjajo na gotiko, a so izgubili popolnoma svoj smisel; ta del bi jaz datiral v drugo pol. XVI. stol., nemogoč pa se mi ne zdi tudi v prvi pol. XVII. stol. Glavni cerkveni prostor pa po svojih oblikah, posebno po kamenitem portalu, spada v XVII. stol. tudi tu je nemogoče povedati natančnejši datum, verjetna je zgodnja prva polovica XVII. stol., predno je prodril vpliv jezuitskih cerkva na deželo. Zvonik je stal do XIX. stol. naslonjen na srednji del fasade, tako da je tvoril spodnji del vhodno lopo v cerkev. V XIX. stol. so pa prizidali kor in povečali cerkev za toliko, da je sedaj zvonikov spodnji del ves zazidan.«

Stele je torej po troladijski zasnovi žirovske cerkve domneval, da je nastala pred uveljavitvijo »jezuitskih« dvoranskih cerkva z banjastim obokom. Po zgledu rimske jezuitske cerkve Il Gesu so zgradili leta 1630 cerkev sv. Trojice nad Vrhniko. Po vrhniški cerkvi so se zgledovale cerkve na ozemlju loškega gospostva, ki so nastajale konec 17. in v prvi polovici 18. stoletja. Prva je bila cerkev klaris v Škofji Loki (1669, sedaj uršulinska cerkev), nato proti koncu 17. stoletja cerkve sv. Volbenka v naselju Na Logu, v Gorenji vasi (Trata), sv. Ane na Ledinici in druge.⁶⁴

⁶⁰ Informacija Bernarda Jesenko Filipič.

⁶¹ Šumi, Nace, 1957. Štukl, France, 1981.

⁶² Volčjak, 2019, str. 165.

⁶³ Stele, France, 2014.

⁶⁴ Štukl, France, 1981.

Ivan Franke je v poročilu Centralni komisiji za spomeniško varstvo predlagal podobno starost za zvonik in prezbitერიj kot Stele – zvonik v gotiki, prezbitერიj konec 16. stoletja do sredine 17. stoletja. Je pa ocenil, da bi notranja ureditev cerkvene ladje lahko bila iz začetka 18. stoletja, od pol stoletja do eno stoletje mlajša kot po Steletovi oceni. Franke je za nastanek troladijske cerkve v Žireh predlagal naslednji potek: cerkev z ravnim stropom⁶⁵ so v začetku 18. stoletja obokali z banjastim obokom, ker pa je bil razpon prevelik za enojen obok, so s štirimi močnimi slopi ustvarili troladijsko cerkev, cerkev pa istočasno barokizirali.⁶⁶

Ivan Franke (1841–1927), rojen v Dobju pri Poljanah, med drugim tudi konzervator dunajske Centralne komisije za spomeniško varstvo, je dobro poznal cerkve v rojstni Poljanski dolini. Nedvomno je pri umestitvi nastanka končnega izgleda osrednjega prostora žirovske cerkve v začetek 18. stoletja primerjal žirovsko cerkev s tistimi, ki so v začetku in v prvi polovici 18. stoletja nastale v Poljanski dolini. Poljanska ornamentika na kapitelih slopov in kasneje prizidana slopa ob slavaloku (Slika 9) so v skladu s to datacijo. Franke pojasni tudi dejstvo, da je v Žireh nastala troladijska cerkev v času, ko so gradili le dvoranske, enoladijske cerkve. Cerkev bi tako barokizirali v obdobju izjemne gradbene dejavnosti konec 17. in v prvi polovici 18. stoletja, ko so v žirovski župniji na novo ali skoraj na novo zgradili romarski cerkvi sv. Ane na Ledinici in sv. Treh kraljev na Vrhu. V poljanski župniji so takrat barokizirali ali na novo zgradili župnijsko cerkev sv. Martina in večino od 16 podružnic.

Kapela in zakristija

Franke nastanek kapele, kakršno je videl ob obisku cerkve, postavlja v začetek 18. stoletja, sočasno z glavnim cerkvenim prostorom. Stele kapele v članku ne datira. Zakristija je bila po tlorisih brez zunanjih oken in vrat. Dostop vanjo je bil skozi vrata iz kapele ali iz prezbitერიja, od koder je skozi okno prihajala svetloba.

⁶⁵ Ravni cerkveni stropi so bili leseni.

⁶⁶ SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj, š. 14, Krain- Sairach (Ziri) alte Pfarrkirche, dopis Ivana Franketa 28. marca 1913: »Das Schiff hat entschieden barocke Formen, doch ist es schwer die Zeit näher zubestimmen / ... / ich rate auf den Anfang des 18. Jh. / ... / Zu vermuten ist, daß das Schiff ursprünglich flach gedeckt war, und das breite Gewölbe tragen zu können, wurden die vier starken Pfeiler eingebaut und derart ein dreischiffiger Raum gebildet. Gleichzeitig wird das Innen die Barocken Details erhalten haben.

V terezijanskem katastru je vpisano imenje Kapela sv. Andreja, ki ga je ustanovil Martin Bogataj. To je bila fevdalna cerkvena ustanova z zagotovljenimi dohodki.⁶⁷ Martin Bogataj je nedvomno istoveten z županom žirovskega urada med leti 1626 in 1648.⁶⁸ Imenje je bilo verjetno ustanovljeno v času njegovega županovanja.

O zakristiji nimamo zapisov. Vemo pa precej o bogoslužnem posodju, oblačilih, prtihi in drugih predmetih, ki jih je leta 1877 imela cerkev in so jih večino hranili v zakristiji. V popisu iz leta 1877⁶⁹ je najdragocenejša srebrna monštranca (530 goldinarjev), ki jo je ljubljanski pasar in srebrar Matevž Schreiner izdelal leta 1868 za žirovsko cerkev (Slika 10).⁷⁰ Monštrance seveda niso hranili v zakristiji, se je pa ohranila do danes.

Gradbena zgodovina nekdanje žirovske župnijske cerkve

Zložimo nabrane kamenčke gradbene zgodovine nekdanje žirovske cerkve v najbolj verjeten mozaik. Proti koncu 15. stoletja je v Žireh stala župnijska cerkev sv. Martina, o kateri ne vemo nič.⁷¹ Tej cerkvi so na koncu 15. ali v začetku 16. stoletja prizidali zvonik, ki je bil nižji kot leta 1913. Na koncu 16. stoletja ali v prvi polovici 17. stoletja so na mestu prejšnje cerkve zgradili novo cerkev in dvignili zvonik. Zunanji tloris nove cerkve se je ohranil v 20. stoletje, le zvonik so obzidali kasneje. V glavnem cerkvenem prostoru je bil ob izgradnji v 17. stoletju raven strop. Tega so nadomestili z oboki v začetku 18. stoletja. Oboke so naslonili na dve vrsti novo sezidanih slopov (gl. Sliki 9 in 29) in iz enoprostorske cerkve dobili troladijsko, cerkev pa je dobila baročni izgled. V začetku 19. stoletja so zvonik opremili z baročno streho (1809) in cerkvi dodali pevski kor (1814). V 19. stoletju so tudi obzidali zvonik

⁶⁷ Blaznik, Pavle, 1973, str. 344.

⁶⁸ Leben-Seljak, Petra in Demšar, Alojz, 2010, str. 324 in 438.

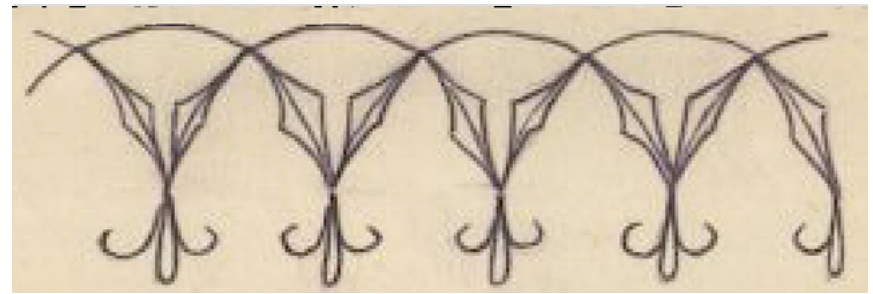
⁶⁹ NŠAL, NŠAL 16, Župnijski inventarji, šk. 88.

⁷⁰ Kmetijske in rokodelske novice (28. 10. 1868), letnik 26, številka 44, str. 361.

⁷¹ Pričakovali bi, da bi arheološke ostanke te cerkve našli znotraj zidov cerkve, kot je bila leta 1913. Vendar so bila tla daleč v globino uničena pri predelavi cerkve v žago. Gl. Klokočovnik, Ines, 2024.

Slika 12. Pogled od glavnega oltarja proti pevkemu koru. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, november 1913

Slika 13. Suličast motiv poslikave na zunanji steni cerkvene ladje nekdanje cerkve v Žireh (zgoraj), enak motiv na kašči Tavčarjevega dvorca na Visokem (sredina) in poljanska ornamentika z vzorcem polžastega krogičja v cerkvi Žalostne Matere Božje v Bukovem vrhu (spodaj). / Vir: Stele, Zapiski, XXX, 1925, 4–6.' (zgoraj), Foto: Bernarda Jesenko Filipič (sredina, spodaj)

in z ločnimi odprtinami povezali dobljen prostor s cerkvijo. Kapela z oltarjem sv. Andreja naj bi bila cerkvi prizidana kasneje, po izgradnji cerkve v 17. stoletju.⁷² Končno obliko naj bi dobila ob barokizaciji cerkve na začetku 18. stoletja.⁷³

Kako dodatno pojasniti nastanek nekdanje žirovske cerkve? Žirovska župnija je do leta 1788 pokrivala žirovski in hlevnovrški urad loškega gospostva. Po oceni Pavleta Blaznika je število prebivalcev teh dveh uradov med leti 1501 in 1630 naraslo od 579 na 2024, torej za 3,6 krat.⁷⁴ Najbolj je prebivalstvo naraslo v času razmaha kajž in rovtov v drugi polovici 16. in v začetku 17. stoletja.⁷⁵ Na koncu 16. stoletja so ljudje in župnik nujno potrebovali večjo župnijsko cerkev v Žireh. In so jo tudi zgradili.

Nadaljnje raziskave bi lahko primerjale cerkve v sosesčini, ki so bile zgrajene približno v tem času, in žirovsko cerkev. To so cerkve sv. Jakoba v Ledinah (1666), sv. Urha v Zavrnatcu (17. stoletje), sv. Andreja na Planini nad Horjulom (pripravljena za posvetitev leta 1665), sv. Lucije v Dražgošah (1640–1642),⁷⁶ sv. Barbare v Idriji (posvetitev temeljnega kamna leta 1622).⁷⁷ Cerkev na Planini nad Horjulom je žirovski podobna po velikosti (29,9 × 13,3 m, žirovska 23,7 × 14,3 m). Najprej naj bi jo zgradili z ravnim stropom, ki so ga kasneje zamenjali s tremi oboki,⁷⁸ podobno kot domnevamo za žirovsko cerkev.

Na južni steni ladje žirovske cerkve je Stele leta 1925 opazil prvotni venec s suličastim motivom poslikave (Slika 13).⁷⁹ Podoben vzorec so odkrili pri restavriranju fasade cerkve v Ledinah na zgornjem robu stene prezbiterija, na kašči na Visokem, na cerkvi v Bukovem Vrhu in drugje. Suličast motiv se v 18. stoletju ni več uporabljal, zato se je na zunanji strani stene žirovske cerkve morda ohranil iz časa pred barokizacijo, ko je imela cerkev še lesen strop.⁸⁰

⁷² Stele, Zapiski, XCII, 1913, 30.

⁷³ SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj, š. 14, Krain- Sairach (Ziri) alte Pfarrkirche, dopis Ivana Franketa, 28. 3. 1913.

⁷⁴ Blaznik, 1973, str. 430, tabela.

⁷⁵ Blaznik, 1973, str. 186–202.

⁷⁶ Höfler, 2015, str. 107, 131, 104.

⁷⁷ Höfler, 2016, str. 51.

⁷⁸ Košir, Tone, Demšar, Alojz in Leben-Seljak, Petra, 2013, str. 75.

⁷⁹ Stele, Zapiski, XXX, 1925, 4–6.

⁸⁰ Za informacijo se zahvaljujem Bernardi Jesenko Filipič.

Primerjava štukaturnih odtisov poljanske ornamentike žirovske cerkve in cerkva v Poljanski dolini bi morda ponudila dodatne podatke o času barokizacije žirovske cerkve in delavnici, ki jo je opravila.

Ena primerjava pa je na dlani. Prva polovica 20. stoletja tem cerkvam ni bila naklonjena, saj so takrat od šestih (všteta je tudi žirovska) porušili kar tri.

Žirovska cerkev je bila barokizirana v obdobju izjemne gradbene dejavnosti v Poljanski dolini in Žireh konec 17. in v prvi polovici 18. stoletja. In kdo je v nekaj desetletjih opravil to silno delo v poljanski in žirovski župniji in segel še v sosesčino? France Štukl po tipu organizacije tlorisa cerkva, lupine, arhitekturnih elementov in poljanski ornamentiki sklepa, da gre verjetno za eno delavnico ali gradbeno ekipo.⁸¹ Poljansko župnijsko cerkev je zgradil arhitekt Maček, po vsej verjetnosti Matija Maček iz Žabje vasi.⁸² Arhivskih zapisov o delavnici ali ekipi, ki bi gradila v Poljanski dolini in Žireh, ni. Podatki o obrtnikih v terezijanskem katastru (1754) pa pokažejo, da je bil v 18. stoletju osrednji del Poljanske doline med Poljanami in Gorenjo vasjo pomembno gradbeniško središče. Takrat so v žirovskem uradu loškega gospostva od gradbenikov živeli le 1 zidar in trije tesarji.⁸³ V poljanskem uradu pa je bilo 14 zidarjev (med njimi Štefan, sin Matije Mačka, Žabja vas 7), 9 tesarjev in 1 kamnosek.⁸⁴

⁸¹ Štukl, France, 1981, str. 173.

⁸² Resman, Blaž, 2003.

⁸³ Leben-Seljak, Petra in Demšar, Alojz, 2010, str. 441.

⁸⁴ SI-AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, Bekanntnuß Tabellen, šk. 154. Bivališča smo določili kot v Leben-Seljak, Petra in Demšar, Alojz, 2010, str. 57–63. **Kamnosek:** Andree Wertschitsch, D. Dobrava 7. **Tesarji:** Caspar Allitsh, gostač, Bačne 3, Caspar Jessenkhö, gostač, Gorenja vas 27, Mihael Weßiakhotovlja 20, Martin Tominz, gostač, Hotovlja 22, Luca Kershishnikh, gostač, Poljane 19, Valentin Kautshitsh, gostač, Poljane 29, Lauree Terpin, gostač, Poljane 29, Hanshe Mlinar, gostač, Sestranska vas 7, Peter Martinshekh, gostač, Srednja vas 1. **Zidarji:** Tomaž Šubic, gostač, D. Dobrava 1 in 2, Jakob Poshenou, gostač, Dobje in Predmost 4 in 5, Lenart Jazbec G., Dobrava 4, Blaž Čadež, gostač, Gorenja vas 18, Urban Čadež, gostač, Hotovlja 1, Sebastjan Dermota, Hotovlja 14, Andrej Kos, gostač, Poljane 20, Mateuž Okorn, Poljane 23, Jurij Cassirin, gostač, Poljane 28, Matevž Vurnik, gostač, Sestranska vas 3, Martin Čadež, gostač, Sestranska vas 5, Filip Bogataj, gostač, Žabja vas 5, Simon Vidmar, gostač, Žabja vas 7, Štefan, sin Matije Mačka, Žabja vas 7.

Oltarji in oprema cerkve

Glavni oltar sv. Martina

Glavni oltar sv. Martina je na dveh Steletovih fotografijah iz leta 1913 (Sliki 6 in 14). Steletov opis je zgoščen: »Veliki oltar in prižnica sta iz srede XVIII. stoletja / ... / Veliki oltar s svetlobnim efektom pri osrednji skupini, ki pa sedaj že manjka, posebno pa z lepo skupino kronanja Marijinega v atiki, je naravnost idealen za skromno vaško cerkev.«

Oltar je poznobaročni, iz dvajsetih let 18. stoletja. V sredini je podstavek za kip sv. Martina. O tem kipu ne vemo nič. Verjetno so ga prenesli v novo cerkev pred posvečenjem cerkve 17. novembra 1912. V novi cerkvi glavnega oltarja, razen oltarne mize (menze), takrat še ni bilo, prav tako ne mozaika s svetim Martinom. Kip najdemo kasneje med predmeti iz stare cerkve – tabernakelj na vreteno, kip sv. Martina, kipi angelov – ki jih je župnik Josip Logar ponudil škofiji za muzej,⁸⁵ o njegovi kasnejši usodi ni znanega nič.

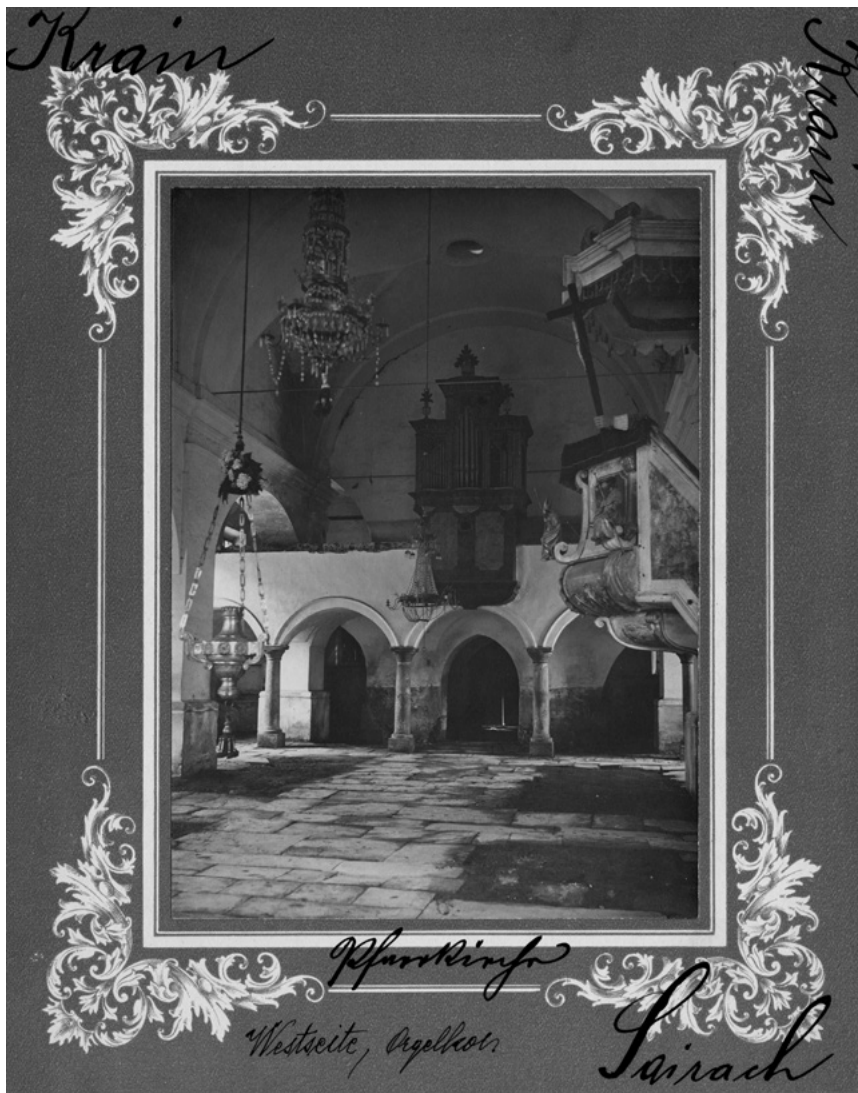
V oltarjih te vrste so menjavali oltarno sliko. V župnišču v Žireh hranijo sliko Marija Kraljica (1861) slikarja Mihaela Stroja, in sliko Device Marije (ok. 1830), iz delavnice Leopolda Layerja ali njegovega naslednika, ki bi lahko bili v tem oltarju (Sliki 16 in 17 v tej knjigi). Slika Device Marije je bila narejena po grafičnem listu Janeza Martina Kremser-Schmidta (1718–1801). Leopold Layer (1752–1828) je po tem grafičnem listu leta 1825 ustvaril sliko *Izbrisane dolge*, hranijo jo v Muzeju krščanstva v Stični in velja za zadnjo Layerjevo delo. Slika iz žirovskega župnišča ni Layerjevo delo. Prikazuje trenutek učlovečenja Božjega Sina v Marijinem telesu. Za Marijo sta Bog Oče in Bog Sveti Duh. Spodaj levo putto briše sliko prvega greha Adama in Eve z nagrobnika, simbola smrti, medtem ko se učlovečuje Odrešenik, ki bo smrt premagal z vstajenjem (avtor opisa Jure Ferlan).

Kronanje Device Marije v atiki oltarja (zgoraj v sredini) prikazuje Sveto Trojico, ki Mariji polaga krono na glavo. V spodnjem delu oltarja manjka pročelna plošča, viden pa je križ na pokrovu vdolbine za skrinjico z relikvijo. Kipi svetnikov na levi in desni strani oltarja so od leve naslednji: sv. Jakob st., apostol, neznani svetnik (domnevno sv. Janez Evangelist), sv. Boštjan in sv. Rok. Oltar je obhodni, pri darovanju

Slika 14. Glavni oltar izpod kora. Desno pred slavoločno odprtino kip sv. Janeza Nepomuka. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, november 1913

⁸⁵ NŠAL, Škofjski arhiv, serija župnije, fasc. 474, dopisa Logarja škofijskemu. ordinariatu 5. 6. 1916 in 1. 6. 1932.

Slika 15. Pogled od glavnega oltarja proti pevskeemu koru. Prižnica s kipi Velikih cerkvenih očetov in sliko enega od štirih evangelistov ter z roko s križem. Vidna so večna luč in dva glažutarska lestenca. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, Ivan Franke, marec 1913

(ofru) so ljudje vstopali na levi strani za oltar in oddali dar na desni strani oltarja, kjer še stoji stebriček za nabiralno posodo.

Prižnica

Tudi o prižnici piše Stele zelo pohvalno: »Tudi prižnica s slikanimi evangelisti na balustradi in s kipci sedečih cerkvenih očetov na volutah balustrade je delo vredno, da še nadalje obstoja. Prižnica in oltar sta zastopnika umetniškega rokodelstva, ki je cvetelo v baročnem času in zamrlo proti koncu XVIII. stol.« Tri slike evangelistov so bile na balustradi (ogradi) prižnice, četrta je bila na zidu prižnice, verjetno sv. Janez Evangelist. Na nadstrešku nad prižnico so bili kip angela s trombo (simbol božjega glasu) in starozavezni tabli z desetimi božjimi zapovedmi. Na prižnici je bila tudi roka s Kristusom na križu (Sliki 11 in 15).

Nasproti prižnici je ob slavaloku v kotu stal kip sv. Janeza Nepomuka (Slika 14). Kip v naravni velikosti je videti kakovostno poznobaročno delo (2. pol 18. stol ali kvečjemu začetek 19.), ima še pravi baročni kontrapost in patos, ki je še posebej izražen v elegantnih rokah in finih prstih, poudarjena so vzvalovljena oblačila cerkvenega dostojanstvenika (talar, roket in mozzeta ter pokrivalo – biret na glavi) in gube na njih.⁸⁶ Svetnik je bil zavetnik spovednikov in proti povodnjim (avtor opisa Jure Ferlan). Steletovo mnenje o tem kipu bi bilo lahko predmet diskusije.⁸⁷

Oltar Blažene Device Marije

Oltar je bil levo od slavaloka v niši na koncu stranske ladje (Slika 18). Naredili so ga v delavnici Šubicev v 19. stoletju. V oltarju je kip Marije z otroškim Jezusom, ki nosi krono, levo in desno sta dva kipa svetnikov. V atiki oltarja je slika svetnice z ovčko, verjetno sveta Neža, levo in desno od nje pa kipca angelčkov – puttov. Na pročelni plošči oltarja sta v sredini rogova obilja, desno pa girlandi (cvetlični venec), na levi strani je okrasek odtrgan. Podstavek oltarja pod pročelno ploščo se je ohranil in so ga odkrili arheologi pri izkopavanju testnega jarka.

⁸⁶ Informacija Jure Ferlan.

⁸⁷ Kip sv. Janeza Nepomuka [je] preprosto delo XIX. stol., gl. Stele, France, 1914.

Slika 16. Slika Marije z Jezusom za vstavljanje v glavni oltar stare žirovske cerkve je leta 1861 v Ljubljani naslikal Mihael Stroj. / Foto: Jure Ferlan, oktober 2024

Slika 17. Slika z naslovom *Izbrisan je dolg* (ok. 1830) prikazuje Brezmadežno v trenutku spočetja Odrašenika sveta. Slika je iz delavnice Leopolda Layerja ali njegovega naslednika. Po dimenzijah sodeč se je vstavljala v tron glavnega oltarja nekdanje žirovske cerkve. / Foto: Jure Ferlan, oktober 2024

Slika 18. Oltar Blažene Device Marije levo od slavloloka v niši na koncu leve stranske ladje. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, november 1913

Slika 19. Oltar sv. Štefana, desno od slavloloka v niši na koncu desne stranske ladje. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, november 1913

Oltar sv. Štefana

Stal je desno od slavloloka v niši na koncu stranske ladje, nastal je hkrati z oltarjem na levi strani slavloloka in se je od njega verjetno razlikoval le po kipih svetnikov. Na fotografiji je viden spodnji del kipa sv. Štefana (Slika 19). Tudi podstavek tega oltarja pod pročelno ploščo se je ohranil in so ga odkrili arheologi pri izkopavanju testnega jarka.

Oltar in kapela sv. Andreja

Stal je v kapeli (Slika 11). Narejen je bil tako kot glavni oltar in prižnica v 18. stoletju, a je bil bolj preprosto izdelan kot glavni oltar. V oltarju je bil kip sv. Andreja. Levo je bil kip nekega frančiškanskega svetnika, morda sv. Antona Padovanskega. Desni svetnik ima na glavi krono, morda je sv. Ožbolt. V atiki oltarja je slika svetnice. Slike v okvirju pod kipom sv. Andreja pa ni več. Kapela je imela za oltarjem svetlobno odprtino, ki je vidna na nekaterih fotografijah vasi Žiri.

Križev pot

Križev pot je leta 1936 Janez Veider pripisal Layerjevemu učencu Josipu Egartnerju (1809–1849),⁸⁸ naslikal ga je leta 1838 v Kranju. Na prvi postaji je v spodnjem levem vogalu napis *Jos. Egartner, pinx in 1838 oi. Kreinburg*. Križev pot so do leta 1912 prenesli v cerkev sv. Ane na Ledinici, kjer vidimo eno od postaj na fotografiji iz 1912, in sicer levo od levega stranskega oltarja sv. Ožbolta.⁸⁹ Križev pot je v cerkvi na Ledinici še sedaj, vendar je v slabem stanju, deloma uničen od vlage in potreben restavriranja (Slika 20).

Zvonovi

Zvonovi so bili kot pomemben del cerkvene opreme vpisani že v inventarju cerkve leta 1832 s težo 20 q (=1120 kg, ulit leta 1777), 13 q (=728 kg, ulit leta 1799) in 9 q (=504 kg, ulit leta 1777). Bili so uglašeni na motiv *Paternoster*, na d1. Ko so leta 1910 staro cerkev opustili, so vse tri zvonove prenesli v vzhodni zvonik nove župnijske cerkve. V stari cerkvi so zadnjič zvonili 14. avgusta 1910, nato so jih spustili iz

⁸⁸ Veider, Janez, 1936, str. 34.

⁸⁹ Demšar, Alojz, 2016, str. 49.

Slika 20. Križev pot iz nekdane žirovske cerkve, delo Josepha Egartnerja iz leta 1838, je bil prestavljen v cerkev sv. Ane na Ledinici (na fotografiji druga postaja). / Foto: Jure Ferlan, oktober 2024

Slika 21. »Izsneti« zvonovi (napis na tabli) nove župnijske cerkve sv. Martina v Žireh, februar 1917. V stari cerkvi sta bila do leta 1910 levi in srednji zvon. Več o fotografiji v Demšar, Alojz, 2016, str. 44.

zvonika in jih 30. avgusta prepeljali v novo cerkev. Zvonovi so zvonili v novi cerkvi šest let in pol, do konca februarja 1917, ko so bili odvzeti v vojne namene. Ohranila se je fotografija »izsnetih« zvonov pred novo cerkvijo v februarju 1917 (Slika 21).⁹⁰

Luči, orgle, stolpna ura in drugo

Pred oltarjem je visela večna luč s cofom na spodnji strani, ki so jo lahko dvigali in spuščali. Luč leta 1913 ni imela več steklene posodice za olje. Večni luči pred oltarjema sv. Andreja in Blažene Device Marije sta bila leta 1913 že odstranjeni.

V cerkvi sta bila najmanj dva glažutarska lestenca iz 19. stoletja in sicer v glavni ladji, glej Sliki 12 in 15.⁹¹

Orgle je cerkev dobila med leti 1826 (Wolfova vizitacija) in 1858 (Lenčkov opis). Po zapisanem ustnem izročilu so orgle leta 1833 ku-

⁹⁰ Demšar, Alojz, 2016, str. 30–33, 44.

⁹¹ Dekleta iz Starih Žirov so iz steklenih delov lestencev žirovske cerkve izdelovala ogrlice, informacija pokojni Alfonz Zajec. Glažutarski lestenc, razstavljen v Pokrajinskem muzeju Celje, je nekdaj krasil podružnično cerkev sv. Marije Magdalene v Govcrah nad Laškim.

Slika 22. Pogled proti pevskeemu koru z izpraznjeno orgelsko omaro v cerkvi leta 1925, pred rušenjem. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, prva polovica leta 1925

pili v Tržiču, ko so tam preurejali pevski kor (Tone Čadež, Milavčeve orgle v Žireh, 2014, samozaložba, str. 25). Ta letnica se dobro ujema z zapisom, da so v Tržiču orgle prodali leta 1832 (Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung 19. 4. 1832, številka 47). Avtor orgel bi, po značilnostih sodeč, lahko bil ljubljanski orglar Jožef Kučera (Joseph Alois Kutschera). Njegova popravila in opusi so dokumentirani med 1784 in 1808. Orgle verjetno sodijo v njegovo zgodnejše obdobje, do ok. leta 1790.⁹² Orgle so imele baročno omaro s konveksno - konkavno vzvalovljenim pročeljem in rezljanim okrasjem, vzdano v ograjo kora (Sliki 12 in 15). V spodnjem delu omare je vidna tudi odprtina, skozi katero je lahko organist opazoval dogajanje pred oltarjem. Kositrne piščali so oddali leta 1915 za vojsko, orgelska omara je bila v cerkvi še leta 1925, ko jo je ob obisku Žirov fotografiral France Stele (Slika 22).

Stolpno uro so leta 1928 prenesli v cerkev na Breznici, kjer so jo popravili kovači iz Lučin, tam je še zdaj.⁹³

Kamnite talne plošče niso bile položene tam, kjer so prej v cerkvi stale klopi.

V zunanji južni steni je skrajno levo na fotografiji iz leta 1913 vidna električna omarica.

Župnišče

Župnišče je Marcello Ceresola gradil leta 1680.⁹⁴ Bil je deželni arhitekt na Kranjskem med 1675 in 1689.⁹⁵ Župnišče je bilo zgrajeno kot enonadstropno, drugo nadstropje so prizidali okrog leta 1847 (župnišče je vidno na Sliki 27).⁹⁶

⁹² Informacija Jurij Dobravec.

⁹³ Štukl, France, 1966, str. 63.

⁹⁴ BayHStA, HL-4, Fasz. 48/353, mikrofilm SI-ZAL ŠKL, D-116

⁹⁵ Lubej, Uroš, 2013.

⁹⁶ Lenček, Jernej, 1858.

Opustitev in uničenje cerkve

Leta 1906 so začeli graditi sedanjo žirovsko župnijsko cerkev. Stara cerkev je med gradnjo hitro propadala. Cerkev je 20. julija 1910 pregledal inšpektor in ukazal, da naj jo zaprejo, ker ni bila varna za obiskovalce. Maše so bile od 24. julija 1910 do 20. februarja 1911 v cerkvi na Dobračevi, nato pa v novi cerkvi, ki so jo 20. novembra 1910 blagoslovili.⁹⁷

Arhitekt Jožef Plečnik si je opuščeno cerkev ogledal za božič leta 1912, ko je potoval na obisk k bratu Andreju, župniku v Idriji. Iz Prage je 1. marca 1913 pisal generalnemu konservatorju Maxu Dvořáku na Dunaj in se zavzel za ohranitev cerkve. Cerkev si je konec marca 1913 ogledal Ivan Franke in 28. marca poslal na Dunaj poročilo. Žirovski župnik Josip Logar se je dejavno vključil in je v pismu (17. 4. 1913) Centralni komisiji za varstvo spomenikov podrobno opisal razmere, ki so pripeljale do opustitve cerkve. Odgovor so z Dunaja poslali 14. 6. 1913: najprej je treba popraviti streho in narediti tehnični ogled. Dogovoriti se je potrebno za namembnost po obnovi, obnova bo na vrsti šele potem. Centralna komisija je na ogled cerkve v Žiri poslala še Franceta Steleta. Ljubljanska škofija je 23. marca 1914 obljubila 2.000 kron za nujna dela, ki bi zagotovila, da cerkev ne bo propadala naprej.⁹⁸ Kmalu zatem so zaropotali vojaški bobni in opuščena cerkev ni skrbela nikogar več. Župnik Josip Logar je kljub vojni opremljal novo cerkev. Po vojni, 4. maja 1922, je župnik Logar kupil hišo nasproti cerkve (Boria, zdaj Jobstova cesta 31), v kateri naj bi uredili mežnijo, za 400.000 dinarjev z bančnim posojilom. Odplačevanje tega posojila je postalo za župnijo težko breme. Dolg je do konca desetletja z neodplačano glavnico in obrestmi narastel na trikratno vsoto in župnijo pripeljal v bankrot, ki se je končal z dražbo cerkvenega premoženja 2. 2. 1929.⁹⁹

Ta dolg je zapečatil tudi usodo nekdanje župnijske cerkve. Najprej je župnija prodala strešno kritino, kdo jo je kupil, ni znano: »Staro cerkev v Žireh so odkrili in pobrali streho julija in avgusta 1925 in staro zidovje še stoji.« Našel se je tudi kupec za staro zidovje: »Staro župno cerkev v

⁹⁷ Demšar, Alojz, 2016, str. 30–31.

⁹⁸ SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj, š. 14, Krain- Sairach (Žiri) alte Pfarrkirche.

⁹⁹ NŠAL, Škofijski arhiv, serija župnije, fasc. 474. Škofijski arhiv, ŠAL/Ž, Žiri 1931–1960, pismo Josipa Logarju neimenovanemu kanoniku 23. aprila 1930.

Slika 23. Notranjost cerkve leta 1925, pred rušenjem. Na kapitelu slopa zadaj, na levi strani fotografije je opazna poljanska ornamentika z vzorcem polžastega krogovičja. / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, France Stele, prva polovica leta 1925

Slika 24. Cerkev brez strehe ob poplavi konec septembra 1926, kritino so odstranili julija in avgusta 1925, zvonik so podrli kmalu po nastanku fotografije. / Fototeka Muzeja Žiri

Slika 25. Skozi porušeno zadnjo steno prezbiterija spravljajo parni stroj. / Fototeka Muzeja Žiri

Slika 26. Cerkev degradirana v žago, leta 1927 ali v naslednjih dveh ali treh letih. Dimnik parnega stroja stoji na levi strani prezbiterija, njegovo podnožje so arheologi izkopali v prezbiteriju. / Fototeka Muzeja Žiri

Slika 28. Rušenje cerkve v začetku tridesetih let 20. stoletja. / Hrani Ida Oblak

Slika 27. Rušenje cerkve v začetku tridesetih let 20. stoletja. Dvonadstropna stavba zadaj je župnišče. / Hrani Ida Oblak

Slika 29. Rušenje cerkve v začetku tridesetih let 20. stoletja. Od cerkvena ladje stoji samo še desna stena. Levo in desno od slavoločne odprtine je v ometu vidno mesto dveh porušanih stopenj, ki sta bila prizidana pri izgradnji obokov v začetku 18. stoletja. / Hrani Ida Oblak

Žireh je kupil Ignac Pelhan in pravi, da bo napravil žago. Turn je podrl jeseni leta 1926.«¹⁰⁰

Cerkev je bila prodana inženirju Pelhanu za 40.000 dinarjev.¹⁰¹ Kupna pogodba med Pelhanom in župnijo je bila potrjena 7. 11. 1927, kdaj je bila sklenjena, ni znano.¹⁰² Preureditev cerkve v žago pa je bila vse prej kot enostavna. Zvonika dolgo niso uspeli zrušiti. Ko pa je padel, se je zvrnil na cerkveni obok in ga verjetno podrl. Zazidali so slavoločno odprtino, da so ločili kurilnico s parnim strojem v prezbiteriju in žago. Prebili so steno za glavnim oltarjem, da so v prezbiterij spravili parne stroje. Pred tem so v prezbiteriju zabetonirali tla, približno na nivoju cerkvenega tlaka, in uredili na tleh več betonskih struktur, ena od njih je podnožje dimnika, namembnost drugih nismo raziskovali. Obseg dela, ki so ga opravili, je pokazal izkop sondažnega jaška prečno čez glavni cerkveni prostor. V cerkveni ladji so betonska tla uredili vsaj meter pod nivojem cerkvenega tlaka.¹⁰³ Zidove so pokrili s pločevinasto streho. Med obratovanjem žage so imeli pogosto težave s talnico. Bankrot je bil po tolikih stroških z ureditvijo žage neizbežen in je prišel prav kmalu, leto ali dve po začetku obratovanja. Od upnikov so žago odkupili Žirovci: gostilničar je odkupil prezbiterij in ga preuredil v ledenico, ladjo pa so novi lastniki podrl in uredili vrtove. Vsem, ki so takrat v bližini gradili, je stara cerkev služila za kamnolom ... Kot so pokazali georadarski posnetki, so to opravili temeljito, saj so odstranili tudi večino temeljev cerkve.

Arheološka izkopavanja

Sondažni jarek, ki so ga izkopali arheologi, je razkril del cerkvenega zidu pri vhodnih vratih v južni steni in bazo slopa, ki je bil prislonjen k steni desno od slavoločne odprtine. Pred obema stranskima oltarjema so arheologe pod plastjo ruševin počakale varno skrite cerkvene kamnite

¹⁰⁰ Kopač, Ivan, 1910–1943, str. 11 in 13.

¹⁰¹ NŠAL, Škofijski arhiv, serija župnije, fasc. 474, dopis škofijskemu ordinariatu, 10. 10. 1928.

¹⁰² NŠAL, Škofijski arhiv, serija župnije, fasc. 474, dopis Ljudske posojilnice, 23. 2. 1926.

¹⁰³ Klokočovnik, Ines, 2024.

Slika 30. Arheološko izkopavanje v prezbiteriju septembra 2022. Na zidu je viden nivo prejšnjega nasutja. V prostoru je bil parni stroj žage, nivo prostora je bil približno enak nivoju tlaka cerkvenega prezbiterija. Ob steni je vidno podnožje dimnika. / Foto: Alojz Demšar, september 2022

Slika 31. Arheološki izkop testnega jarka (jugozahodni del) za prezbiterijem 7. 2. 2024. Na desni del južne stene cerkve, talne plošče pred oltarjem sv. Štefana, ki je stal desno od slavoloka. Veliki pravilni pravokotni element zadaj je baza slopa, prislonejenega na slavoločno steno pri barokizaciji cerkve. Baza slopa je bila premaknjena proti levi pri predelavi cerkve v žago. Desno od baze slopa je podstavek oltarja sv. Štefana. / Foto: Alojz Demšar, 7. 2. 2024

Slika 32. Arheološki izkop testnega jarka (severovzhodni del) za prezbiterijem 20. 2. 2024. Na levi je baza slopa v obokanem prehodu iz leve stranske ladje v kapelo sv. Andreja (gl. Sliko 11), pred njim so na tleh talne kamnite plošče. Desno podstavek oltarja Blažene Device Marije. / Foto: Alojz Demšar, 20. 2. 2024

talne plošče. V prezbitერიju so izkopali kose lehnjaka, katerega so zaradi nizke gostote verjetno uporabili za obok prezbitერიja. Najdeni so bili tudi večji kosi pobarvanega ometa. V testnem jarku je bilo najdenih skupno 11 najdb, v teži 1554 g tudi del večjega kovinskega litoželeznega nagrobnega križa, okrašenega z rozetami. Vse najdbe so sodobne datacije.¹⁰⁴ Za arheološke izsledke glej tudi strani 62–64.

Zaključek

Upam, da se je megla, ki je zagrinjala nekdanjo žirovsko župno cerkev in njeno preteklost, s to knjigo vsaj malo razkadila in se bo zdaj lažje odločiti, kako bi vrnili dostojanstvo ostankom cerkve in prostoru, kjer so desetine generacij Žirovcev doživele svoje življenjske mejnike.

Viri in Literatura

Arhivski viri

ARS = Arhiv Republike Slovenije:

SI-AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 154.

SI-AS 1100, C. k. državni spomeniški urad Dunaj.

INDOK Center, Direktorata za kulturno dediščino, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport RS:

France Stele, zapiski.

France Stele, fotografije.

Ivan Franke, fotografije.

Kopač, Ivan, 1910–1943, Dnevnik. Kaj se je dogajalo v Žireh in po svetu, prepis, hrani rodbina Alfonza Zajca.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:

vizitacija škofa Wolfa, 13. 7. 1826.

NŠAL 16, Župnijski inventarji, šk. 88.

Škofijski arhiv, serija župnije, fasc. 474.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Škofji Loki:

Dopolnilni koluti, D-116.

Literatura

Attems, K. Mihael, 2022. *Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1752–1757 = Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati della Carniola della arcidiocesi di Gorizia 1752–1757 = Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonaten in Krain der Erzdiözese Görz 1752–1757*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, str. 800.

Attems, K. Mihael, 2023. *Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1761–1771 = Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati della Carniola della arcidiocesi di Gorizia 1761–1771 = Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonaten in Krain der Erzdiözese Görz 1761–1771*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 976.

Blaznik, Pavle, 1963. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 4, Urbarji freisinske škofije*. [na spletu] V Ljubljani: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 472.

Blaznik, Pavle, 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo: (973-1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.

Bleiweis, Janez, 1858. Iz Ljubljane do Žirov (potopisne čertice). Žirovski občasnik 8 (1987), št. 11/12, str. 13–15. Ponatis iz Kmetijske in rokodelske novice, 1858, 278–279.

Burkeljca, Dejan, 2015. Nekateri novi pogledi na zaokroževanja meja loškega gospostva. *Zgodovinski časopis*, 69(1/2), 42–57.

Čaval, Saša, 2010. *Astronomska usmeritev romanskih cerkva v Sloveniji*: doktorska disertacija.

Demšar, Alojz, 2016. *Zvonovi na Žirovskem: zvonovi v cerkvah župnij Žiri, Vrh Sv. Treh Kraljev, Ledine in Zavratec*. Žiri [i. e.] Ljubljana: Pegaz International str. 164.

Demšar, Alojz, 2024. Po sto letih prvi koraki naprej. *Žirovske novice*, št. 2, str. 6.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1970. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Sekcija za občo in narodno zgodovino; Državna založba Slovenije, 1970.

Höfler, Janez, 2015. *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem* [Elektronski vir] : Kranjska/Janez Höfler. - El. knjiga. - Ljubljana : Viharnik.

Höfler, Janez, 2016. *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana, 2., revidirana in dopolnjena izdaja, elektronska knjiga.

Kemperl, Metoda, 2011. *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja na Slovenskem, Gorenjska z Ljubljano*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba str. 367.

Klokočovnik, Ines, 2024. Poročilo o opravljenih arheoloških raziskavah v stari cerkvi sv. Martina v Žireh, Avgusta, raziskovalna in storitvena dejavnost, d. o. o., Idrija, marec 2024, 54 str., poročilo hrani Občina Žiri.

Kmetijske in rokodelske novice (28. 10. 1868), letnik 26, številka 44, str. 361.

Košir, Tone, Demšar, Alojz in Leben-Seljak, Petra, 2013. *Dediščina župnije Šentjošt: ljudje, domačije in znamenitosti*. Šentjošt: Župnija str. 534.

¹⁰⁴ Klokočovnik, Ines, 2024, str. 45.

- Lazarini, Franci, 2019. France Stele in raziskovanje slovenske arhitekture. *Studia Historica Slovenica*, [na spletu] 19(1), str. 153–180. na str.161.
- Leben-Seljak, Petra in Demšar, Alojz, 2010. *Knjiga hiš na Žirovskem: naselja, hiše in njihovi lastniki na ozemlju predjožefinske župnije Žiri pred letom 1900*. Ljubljana: Pegaz International str. 478.
- Leben-Seljak, Petra, 2013. Usoda stare žirovske cerkve, *Žirovski občasnik*, št. 43, str. 72–77.
- Lenček, Jernej, 1858. Žirovski svet. *Slovenski romar* 2 (1858), str. 89–105. Ponatis: *Žirovski občasnik* 8 (1987), št. 11–12, str. 8–13.
- Lubej, Uroš, 2013. Ceresola, Marcello (okoli 1640–1689). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Mušič, Branko in Horn, Barbara, 2021. Poročilo o geofizikalni raziskavi na lokaciji: ŽIRI Stara cerkev sv. Martina. Gearch d. o. o., Maribor, 22.03.2021, 15. str., poročilo hrani Občina Žiri.
- Naglič, Miha, 1987. Žirovski stavbni dediščini v spomin. *Žirovski občasnik* 8, št. 13, 83–101.
- Naglič, Peter, 2012. Na Žirovskem nekoč, Moji zapisi starih moževanj. *Žirovski občasnik*, št. 42, str. 88–110.
- Otrin, Blaž in Visočnik, Julijana, 2021. *Topografsko-zgodovinski opisi župnij ljubljanske škofije 1821–1823*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti. str. 456.
- Potočnik, Ivan, 2017. *Polje, kdo bo tebe ljubil*. Ljubljana: Salve, str. 304.
- Ravnikar, Sabina in Topličanec, Mija. (2021). Kulturnovarstveni pogoji, Zabeležka terenskega ogleda dne 3. 11. 2021 na lokaciji Žiri – stara cerkev sv. Martina. Zavod za varstvo kulturne dediščine, Služba za kulturno dediščino, Območna enota Ljubljana, 15. 11. 2021, skupaj 8 str., hrani Občina Žiri.
- Resman, Blaž, 2003. Mački. *Acta historiae artis Slovenica*, (8), str. 85–108.
- Rink, Zdravko, 2001. Starožirovska kronika, moja otroška leta (1921–1936). *Žirovski občasnik*, št. 31, str. 55–80.
- Stele, France, 1914. Stara župna cerkev v Žireh, *Ljubitelji krščanske umetnosti* 1, str. 18–22. Ponatis: *Žirovski občasnik* 3 (1982), št. 4, str. 106–111.
- Štukl, France, 1981. Posnemanje loške cerkvene arhitekture in opreme na Dolenjskem. *Loški razgledi* 28, str. 172–177.
- Štukl, France, 1966. *Umetnostna topografija Poljanske doline*, diplomatska naloga (rokopis). Hrani rodbina pokojnega Franceta Štukla.
- Šumi, Nace, 1957. Pregled cerkvenega baročnega stavbarstva v loškem območju, *Loški razgledi* 4, str. 57–68.
- Veider, Janez, 1936. Umetna obrt na škofovskem ozemlju, V: Andrejka, Rudolf, Planina, France, 1936. Škofja Loka in njen okraj v luči gospodarskih in kulturnih prizadevanj, str. 25–37.
- Volčjak, Jure, 2017. *Goriška nadškofija na Kranjskem v času apostolskega vikarja in prvega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsja (1750–1774)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, str. 403.
- Volčjak, Jure, 2019. Cerkve goriške nadškofije na Kranjskem v času nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsja. Del 1, Bistrski, gorenjski in metliški arhidiakoniat. *Acta historiae artis Slovenica*, 24(1), str. 135–185.

Dodatno slikovno gradivo

Prezbiterij, pogled iz smeri nekdanje cerkvene ladje. Slavoločna odprtina je bila zazidana pri preureditvi cerkve v žago. Porezan rob slavoločne odprtine je zakrit z betonom. Levo in desno od slavoločne odprtine je navpična, 90 cm široka sled slopov, ki sta spodaj segala do odprtine. Poslikava roba (bordura) in omet so se za prizidanimi slopi delno ohranili. Na desni strani je opazno, da je manj obledela bordura, ki je bila zakrita s slopom. Levo spodaj je v beton vzdanih pet kamnitih plošč cerkvenega tlaka.

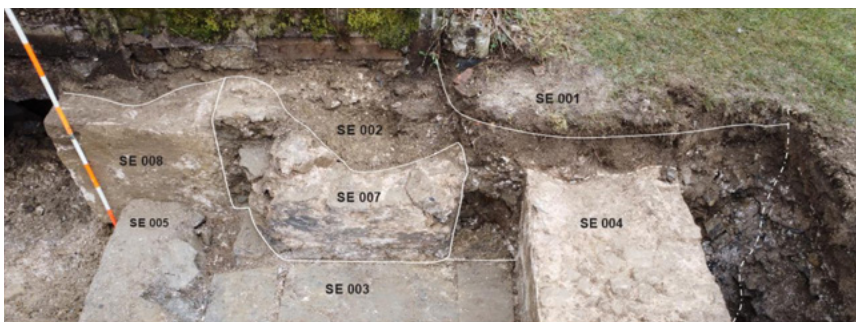

»Pod korom namreč se kar prepletajo svodi in loki / Magično se razliva pri oknih svetloba v cerkveni prostor in objema slopove / Pa tudi pogledi iz cerkve ali prezbiterija na kor in njegovo podnožje so zelo mikavni« (France, Stele, 1914). / Vir: Ministrstvo za kulturo, INDOK center, Ivan Franke, marec 1913

SE 001: 0–15 cm; SE 002: 15–40 cm; SE 010: 40–60 cm; SE 009: 60–105 cm; SE 015: 15–105 cm; SE 014: 20–200 cm

Ohranjeni arhitekturni ostanki cerkve v severovzhodni polovici testnega Jarka z označenimi stratigrafskimi enotami. / Vir: Klokočovnik, Ines, 2024

SE 001: 0–16 cm; SE 002: 16–110 do 150 cm; SE 008: 16–110 cm; SE 004: 20–150 cm; SE 003: nad gl. 100 cm; SE 005: nad gl. 100 cm

Ohranjeni arhitekturni ostanki cerkve v jugozahodni polovici testnega Jarka z označenimi stratigrafskimi enotami / Vir: Klokočovnik, Ines, 2024

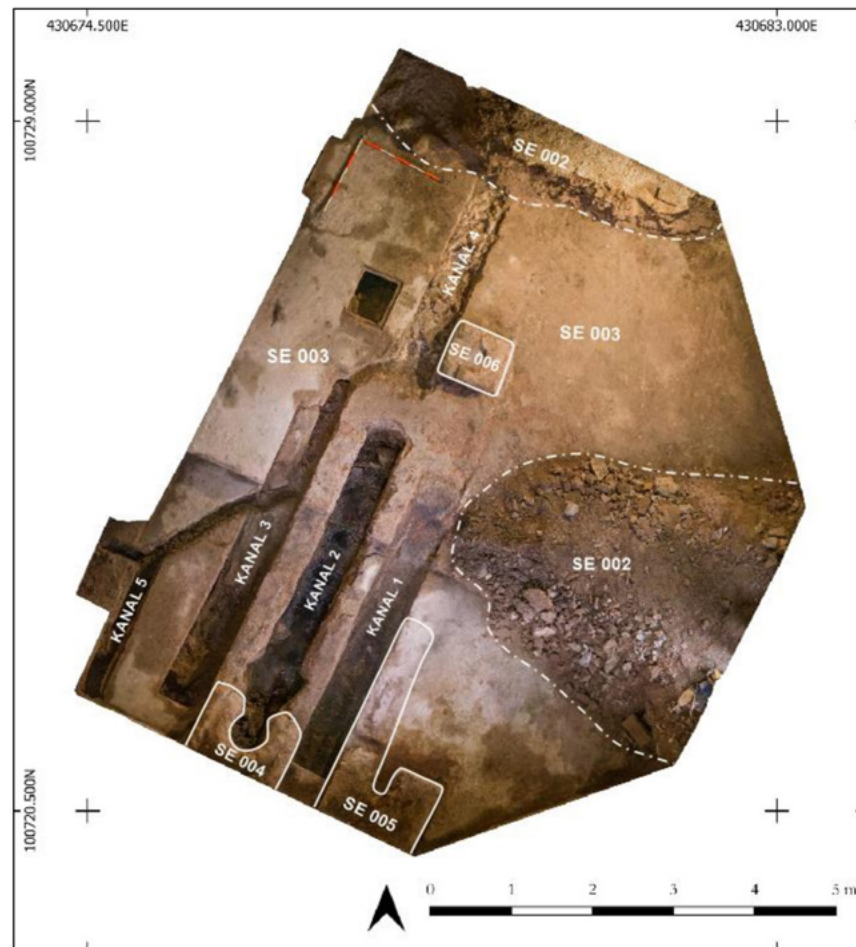
Stratigrafske enote (Vir: Klokočovnik, Ines, 2024)

SE 001: travna ruša in humus.

SE 002: 15–125 cm; sivo rjav drobnnozrnat pesek (34%) z večjimi lomljenci peščenjaka, velikosti do $19 \times 9 \times 20$ cm (40%), večjimi betonskimi bloki, velikosti $1,15 \times 1,00 \times 40$ cm (10%), odlomki malte in ometa (10%), gradbenega materiala (5%) in večjih kovinskih kosov. *Interpretacija:* ruševinsko nasutje.

SE 003: večje oklesane plošče peščenjaka, velikosti od 52×33 cm do 190×60 cm, debeline od 4 do 10 cm. Ohranjene dolžine 240 cm in širine 134 cm. Naslanjajo se na zid SE 004. *Interpretacija:* ostanek cerkvenega tlaka.

SE 004: zidana struktura iz lomljencev velikosti do $28 \times 21 \times 19$ cm. Večji kamni na obeh straneh tvorijo ravno lice. Med njimi manjši lomljenci, velikosti do 15×10 cm. Notranja stran ometana z ometom, debeline 1 cm, pobarvanim z belo barvo. *Interpretacija:* zid cerkve.

Hodna površina – tlak nekdanje žage v prezbiteriju cerkve z označenimi stratigrafskimi enotami / Vir: Klokočovnik, Ines, 2024

SE 005: betonska konstrukcija (100%). *Interpretacija:* ostanek nekdanje žage.

SE 006: rumeno rjav meljast pesek z drobnim gruščem, velikosti do 10 cm (30%). *Interpretacija:* nekdanja hodna površina ali nasutje ob cerkvenem zidu.

SE 007: zidana struktura iz lomljencev, v celoti ometana z ometom debeline do 3 cm, pobarvanim z belo barvo. V širino meri 106 cm, dokumentirane širine 28 cm. V višino meri 87 cm. *Interpretacija:* zid cerkve (opomba A. D.: večji del enote SE 007 je podstavek oltarja sv. Štefana).

SE 008: zidana struktura iz lomljencev peščenjaka, velikosti $13 \times 7 \times 4$ do $26 \times 24 \times 7$ cm. Vezanih z grobozrnato malto. Ohranjene višine 71 cm, dolžine 112 cm in dokumentirane. *Interpretacija: zidana baza oboka na prehodu med prezbitერიem in glavno ladjo.*

SE 009: zidana struktura iz lomljencev peščenjaka in odlomkov opeke, velikosti 10×2 cm. Vezanih z grobozrnato malto. Višine 45 cm, dolžine 110 cm in dokumentirane širine 50 cm. *Interpretacija: zidana baza stebra.*

SE 010: obdelan kamen apnenca (100%), dokumentirane dolžine 110 cm in debeline 20 cm. *Interpretacija: obdelan kamen nad bazo stebra.*

SE 011: tri oklesane plošče peščenjaka, velikosti $40 \times 40 \times 10$ cm, $67 \times 42 \times 6$ cm in $34 \times 33 \times 8$ cm. *Interpretacija: ostanek cerkvenega tlaka.*

SE 012: oklesana plošča, velikosti 55×25 cm. *Interpretacija: ostanek cerkvenega tlaka.*

SE 013: močno rjava/rdeča sipka mivka (100%). *Interpretacija: podlaga za tlak SE 011.*

SE 014: zidana konstrukcija iz betona, lomljencev ter prodnikov, velikosti do 10 cm. Dokumentirana višina 170 cm, širina 50 cm. *Interpretacija: zid žage.*

SE 015: zidana konstrukcija iz lomljencev peščenjaka in apnenca, velikosti $20 \times 30 \times 20$ cm, vezanih z grobozrnato malto (10%). Dokumentiran v dolžino 230 cm, v višino 80 m in dokumentirano širno do 50 cm. *Interpretacija: zid cerkvene ladje (opomba A. D.: levi del enote SE 015 je podstavek oltarja Blažene Device Marije).*

SE 016: moderni vkopi za žago.